bPF 388

Axess

Nummer 4 Maj 2003 · Årgång 2

Pris: 35 kr

TEMA: Medelklass utan medel

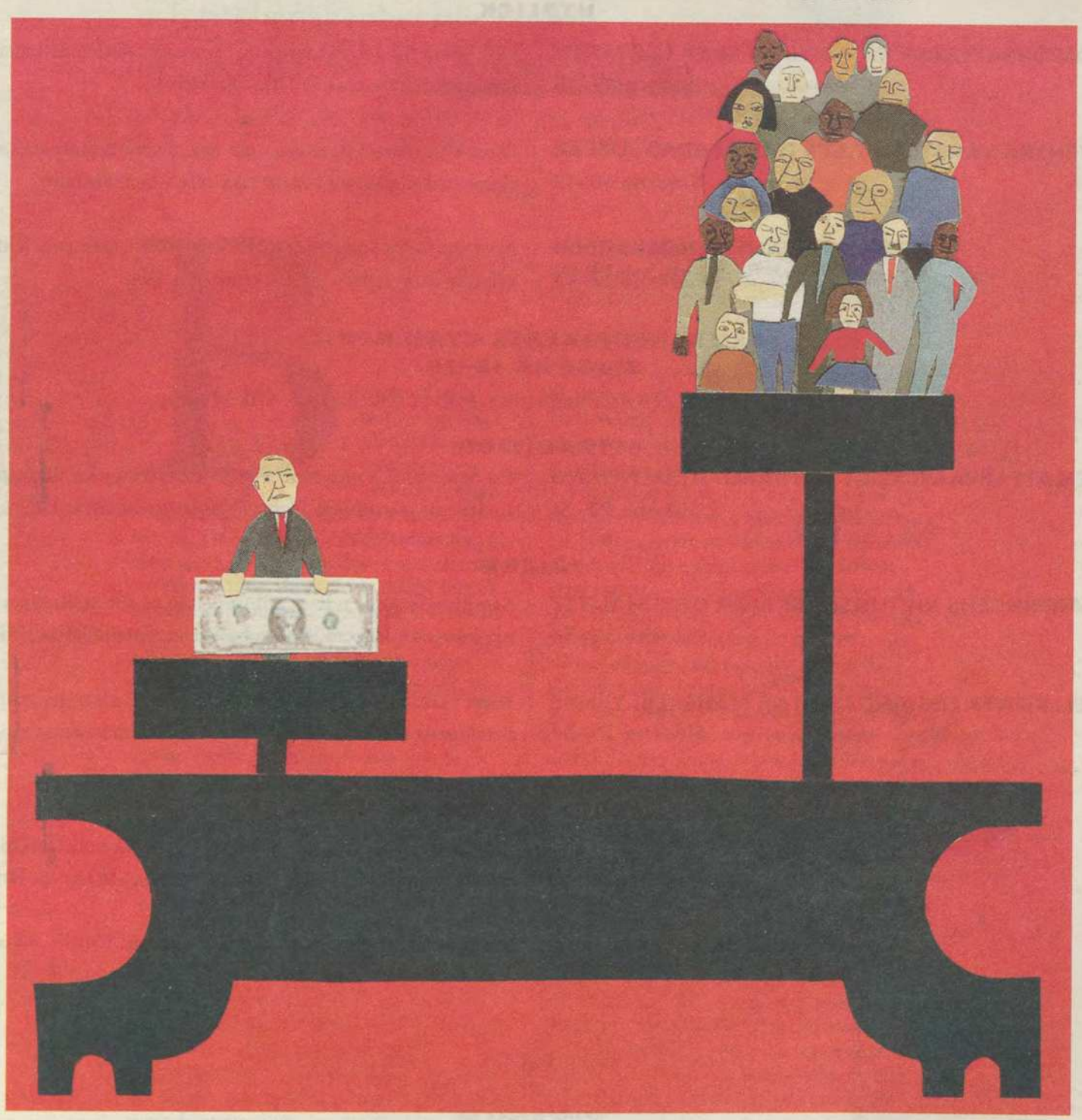

UTBLICK/SID 12

Nordkorea nästa

Efter Irakkriget vänds nu blickarna mot Nordkorea och landets kärnvapenarsenal. Enligt James Goodby måste krisen lösas multilateralt.

FRIZON/SID 35

Anden i maskinen

Humörsvängningar präglar forskningen kring artificiell intelligens. Peter Gärdenfors och Christian Balkenius skriver om datorns känsloliv.

RECENSION/SID 38

Ingen ljusning i Burma

Vissa tecken tyder på att militärregimens grepp om Burma börjat lätta. Tomas Larsson har läst böcker som visar att så alls inte är fallet.

KUNGL. BIBLIOTEKET STOCKHOLM

AXPLOCK

VI BEHÖVER FÖRÄNDRA VÅR TIDSUPPFATTNING Sidan 4
Lisa Irenius intervjuar filosofen Jean-Pierre Dupuy om hur vi bör förhålla oss till framtidens eventuella katastrofer.

LÄSARBREV OM SIMONE WEIL Sidan 8
Carina Waern och Anita Goldman debatterar Simone Weils inställning till det judiska.

UTBLICK

VÄRLDSFÖRBÄTTRARE KAN INTE SITTA PÅ LÄKTAREN Sidorna 9–10
Orsakerna till och följderna av Danmarks aktiva deltagande i Irakkriget analyseras av Uffe Østergård.

DEN SVENSKA VÄNSTERN TIGER NÄR BAGDAD JUBLAR Sidorna 10–12
Peter Wolodarski påminner om hur vänstern marginaliserar och tystar meningsmotståndare i det offentliga samtalet.

EFTER IRAK VÄNTAR NORDKOREA Sidorna 12–14
Nästa allvarliga internationella kris följer i spåren av Kim Jong Ils kärnvapenprogram, skriver James Goodby.

TEMA: MEDELKLASS UTAN MEDEL
SIDORNA 15–28

Artiklar av Paul Krugman, Fredrik Bergström, Robert Gidehag och Erik Wallrup.

TRADITION

KONSTEN ATT LEVA LYCKLIGT I EN VÄRLD UTAN MENING Sidorna 29–31
En depression i ungdomen blev startskottet för Giacomo Leopardis pessimism. Tobias Dahlkvist berättar vidare.

FRIZON

KOPIERINGENS VIRTUOSER SKAPAR ORIGINALITET Sidorna 32–34
Samplingstekniken har vänt ut och in på föreställningarna om upphovsrätt. Robert Willim beskriver skivindustrins dilemma.

INTELLIGENTA LÖSNINGAR UTAN MÄNSKLIG TANKE Sidorna 35–37
Peter Gärdenfors och Christian Balkenius visar att artificiell intelligens kanske inte bör efterlikna det mänskliga tänkandet.

RECENSIONER

BURMAS MARDRÖM FORTSÄTTER Sidorna 38–40
Tomas Larsson har läst fyra aktuella böcker om den militära diktaturens Burma. Ett soligt drömscenario saknas för landet.

ÖVRIGA RECENSIONER Sidorna 41–47
Böcker av Kevin N. Laland och Gillian R. Brown, Alexander N. Yakovlev, Clarence Lusane, Terry Teachout med flera.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm **e-post:** redaktionen@axess.se **telefon:** 08-791 52 50
Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår 9 nr kostar 300 kronor via www.axess.se, tel 031-743 99 05, prenumeration@axess.se

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktörer: Sofia Nerbrand, Erik Wallrup **Recensionsansvarig:** Jan Söderqvist
Assistent till chefredaktören: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt, Lena Ländin **Korrektur:** Karin Olsson **Repro:** Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander
Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Anita Wallén
Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Gunnar Wetterberg, Lynn Åkesson
Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

I ett samhälle där den mest berömvärda prestationen är att dra en vinstlott föds ingen briljans. Individuell strävsamhet, fallenhet och riskbenägenhet bör i större utsträckning än i dag påverka hur den enskildes framtid kommer att te sig.

KAY GLANS
kay.glans@axess.se

Begreppet Jante är centralt i skandinavisk självförståelse. Med det åsyftar vi en form av gruppförtryck som antas vara speciell för våra samhällen: ingen skall tro att han är något, framför allt inte förmer än andra. När jag för en tid sedan höll ett föredrag på detta tema kom en irländare fram till mig efteråt och sade: Precis så är det på Irland! Men uppfattningen att Jante är universellt tycks vara kränkande för oss; vi svenskar må ha varit förskonade från historiens prövningar, men detta är vårt speciella helvete, så ta inte det ifrån oss.

Låt oss gå till källan, Aksel Sandemoses roman *En flykting korsar sitt spår* från 1933, där Jantelagen formulerades. Sandemose betraktade inte Jantementaliteten som skandinavisk; den var ett klassfenomen, som man kunde finna över hela jordklotet, inom en arbetarklass som hade rotats upp "utan att ha cirkulation i huvudet [...] Jante fanns överallt, det låg på prärien i Kanada, det bredde ut sig över USA". Om han hade rätt bör man i dag kunna finna exempel på Jantementalitet inom en del invandrargrupper, sådana som rotats upp utan att "ha cirkulation i huvudet".

Om Jante är ett klassfenomen – innebär det att föreställningen, att den svenska kulturen kännetecknas av avundsamhet mot den exceptionella individen, är felaktig? Inte nödvändigtvis. Det svenska samhället har präglats av en stark bondeklass, och därefter av arbetarrörelsen, och om Jante genomsyrar det svenska samhället kan det ha att göra med arbetarrörelsens styrka, och med att Sverige inte har haft en stark medelklass.

Detta är en sympatiförklaring till medelklassen från en intellektuell med rötter i arbetarklassen. Medelklassen har föraktats både av arbetarrörelsen och av det intellektuella avantgardet, som i hög grad förvaltat aristokratins föreställningar om *noblesse*. Med medelklassen förknippar jag drivkraften att man som individ skall forma sitt öde, att man, utan att ha fötts till välstånd och position, ser det som sin självklara rätt att eftersträva dessa i kraft av begåvning och flit. De grundläggande förutsättningarna bör vara så lika som möjligt, men sedan skall individuell fallenhet och satsning väsentligen avgöra hur människors liv gestaltar sig.

För mig är det en fundamental aspekt av rättvisa att människor får vad de förtjänar, att de dugliga får sin belöning för sin kompetens och sitt engagemang. Att de som visar initiativ och mod, vågar ta risker och uppoffra sig för en vision, skulle få samma utfall som de som aldrig tar initiativ, som saknar hängivenhet och riskbenägenhet, förefaller mig djupt orättvist. Den som uppfattar detta som en "borgerlig" ståndpunkt, kan fundera över vilka resultat denna princip skulle ge om den tillämpades på svenskt näringsliv i dag.

I Sverige dominerar en annan syn på rättvisa, Jantes nivellerande föreställning om att alla skall få lika oavsett hur de agerar, att ingen skall tro och få bekräftat att han är något. Sverige har i Europas periferi, favoriserat genom att stå utanför krigen, tyckt sig kunna undvara en prestationskultur och avstå från att premiera individuell briljans. Att få ett bra liv genom olika former av Bingolotto – spel och slump – stör oss inte så mycket, bara ingen tror att han är förmer, att han kan mer än vi. Om detta fortsätter att prägla oss tror jag att Sverige som nation, och vi som medborgare, kommer att dra nitlotter.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Mannen bakom Nordens Mona Lisa lockar fantasin

Vermeer. *Flicka med turban.* Foto: Corbis/Scanpix

Konstnären Johannes Vermeer skildrade världen som han tyckte att den borde se ut: harmoniska heminteriörer, i vilka fromt leende kvinnor ägnar sig åt vardagens sysslor.

En pågående Vermeerutställning på Museo Nacional del Prado i Madrid bekräftar att intresset för den holländske 1600-talskonstnären växer sig allt starkare. "Vermeer and the Dutch interior" är en av Prados mer ambitiösa satsningar de senaste åren. Vermeer tycks fungera som lugnande medicin i svåra tider – som i Jon Josts film *All the Vermeers in New York* (1990), där yuppien Mark finner tröst i de lugna tavlorna. Flera romaner med koppling till Vermeer har publicerats, till exempel Tracy Chevaliers *Flicka med pärlörhänge* (2000). Vem var flickan? Varför bar hon ett pärlörhänge och en turkisk turban? Målningen har kallats "Nordens Mona Lisa" och i höst kommer boken som film i USA, med Colin Firth (från *Bridget Jones Dagbok*) som Vermeer.

Konstnären är ett tacksamt objekt för mytbildning eftersom han bara tillskrivs 34 målningar. På Prado finns nu åtta. Det finns inget museum i världen som äger mer än tre Vermeer. Varje målning ger prov på en minutiös iscensättning och ljussättning, varför den franske filmaren Jean-Luc Godard betraktar Vermeer som uppfinnare av filmen. Inget lämnas här åt slumpen, inget händer som inte var tänkt att hända. RED.

Sex hos begravningsentreprenören kopplar samman liv och död

LYNN ÅKESSON

Docent i etnologi vid Lunds universitet

ÅTSKILLIGA AMERIKANSKA FAMILJEDRAMER i tv-seriens form har under årens lopp nått den svenska publiken. I *Dallas* och *Falcon Crest* riktades 1980-talets uppmärksamhet mot de rikas vedermödor i olje- respektive vinodlarbranschen. Någon kanske minns vildavästernfamiljen i 1960-talets *Bröderna Cartwright*? Andra serier har spännande arbetsplatser som sin utgångspunkt. Polisstationer eller sjukhusakuter till exempel. Produktionsbolaget HBO har framgångsrikt korsat koncepten "ovanlig familj" och "ovanligt yrke", i maffiafamiljen Soprano med sophantering som ansiktet utåt, och nu senast i berättelsen om familjen Fisher som livnär sig som begravningsentreprenörer.

Med tv-serien *Six feet under* har entreprenörernas verksamhet kommit rakt in i de svenska vardagsrummen. Visserligen i amerikansk tappning, som skiljer sig på många sätt från svensk praxis, men som ändå synliggör vad det handlar om: hantverket att ta hand om döda kroppar, trösta sörjande anhöriga och att få alla begravningens pusselbitar på rätt plats. Men *Six feet under* nöjer sig inte med att visa dödens hantverk. I ungefär lika delar fokuserar den på död och sexualitet. Familjen Fishers sexuella förehavanden granskas betydligt mera närgånget än exempelvis maffiafamiljen Sopranos. Man kan undra varför.

Dödens hantverk. Serien *Six feet under* sänds i SVT2. © Warner Brothers

I DEN ANTROPOLOGISKA LITTERATUREN finns kopplingen mellan död och sexualitet i begravningsritualer världen över som ett kulturellt tema med stor geografisk räckvidd och stort tidsdjup. Bland annat i antologin *Death & the regeneration of life* (Maurice Bloch och Jonathan Parry, 1982) diskuteras detta samband. Dödens antites är den fertila, levande människan som borgar för samhällets överlevnad. Intressant nog är det också vanligt att död och förruttnelse, kött och kadaver kopplas till kvinnlighet och sexualitet. Den dödes rengjorda ben, det vita skelettet, kopplas däremot till manlighet, andlighet och fertilitet. Men Bloch och Parry menar också att sambandet mellan död och sexualitet/fertilitet har brutits i nutida västerländsk kultur. Förklaringen är, menar de, att vi här och nu har en annan syn på både individ och samhälle. Individens död hotar inte samhällets kontinuitet.

Men många existentiella tankefigurer från förmoderna samhällen har en benägenhet att överleva. Trots sina djupt omoderna rötter finns de kvar, trotsande teknik, rationalitet och ny kunskap. Kopplingen mellan liv och död kan mycket väl vara en sådan. Även om vi nu har en annan syn på samhället och oss själva, där samhället förändras och lever med eller utan vår individuella medverkan, är det inte säkert att föreställningen om vikten av släktledens kontinuitet har försvunnit för det. Kanske kan fokuseringen på familjen Fishers sexualitet förklaras med en djupt folkligt förankrad känsla för att släkten ska följa släktens gång, som det heter i psalmen "Härlig är jorden". Annars kunde Fishers lika gärna ha varit bilmekaniker eller etnologer.

Sju samurajer blev elva franska matrosers öde

REFLEKTION

PETTER OLOFSSON

Frilansskribent

UTLÄNNINGSKYRKOGÅRDEN i japanska Kobe ligger på en grönskande bergsrygg. Bambusnår och tallar inramar de slingrande terrasserna, gångstenarna är fuktiga av en tät dimma som bara ibland vidgar synfältet till dalgångarna nedanför. Någon överblick över terrängen går inte att få. På samma sätt är det omöjligt att ge sig till att tolka historien utifrån en kyrkogård avsedd för främlingar. Snarare är det här undantagen har samlats. De som egentligen hör hemma någon annanstans. Förenade främst av utanförskap.

Eller var annars hittar man en muslimsk och en judisk kyrkogård alldeles bredvid varandra? Åtskilda enbart av en låg mur som för ögat snarare förenar än skiljer dem åt i ett hav av stenkors.

Efter mycket letande upptäcks också en "Dahlgren" bland fattiggravarna på kyrkogårdens äldsta del. Inget förnamn ges. Inget födelseår. En fattiggrav för en svensk matros? Här dog en landsman för ett och ett halvt århundrade sedan. Då var det betydligt mycket längre bort än nu. Så fortsätter jag vandringen. Men på denna märkliga kyrkogård är det ändå en helt annan sak som gör det största intrycket och vägrar lämna fantasin i fred för veckor framåt.

Elva stora, platta gravstenar ligger vittrade runt ett stort monument med en inskription. På varje grav en färsk röd ros invirad i plast. Namnen på gravstenarna är franska, liksom inskriptionen.

"Dupleix" står det på monumentet. Det mossbeklädda årtalet är 1868. "Till minne av elva franska marinsoldater...". En fantastisk historia rullas upp.

DET ÖDESDIGRA ÅRET utstationerades korvetten Dupleix i Yokohama. Japan hade sedan århundraden varit slutet mot omvärlden och konserverat ett samhälle med en krigande klass, samurajerna, som samhällets maktfullkomliga elit. I princip hade den teknologiska utvecklingen avstannat och Japan genomsyrades av hierarkier och uppföranderegler. Den regerande klassen hade vant sig vid att göra upp inbördes med hjälp av sin nedärvda hederskod. Men något höll på att hända som skapade oro i hela landet och särskilt i de få hamnar – Kobe, Yokohama och Nagasaki – där väst tilläts möta öst i handel. En reformvänlig kejsare hade kommit till makten och lokala slottsherrar vilkas inflytande höll på att försvinna kämpade mot i det längsta. Samma år skulle dock mejirestaurationen bli ett fullbordat faktum.

Mitt i allt detta kom västerländska handelsintressen som ofta upprätthölls med "kanonbåtsdiplomati", ett uttryck som uppstod i samma veva. Européerna och amerikanerna var inte väl sedda och skärmytslingar och mindre slag förekom ofta.

DEN 8 MARS 1868 skickar så den franska befälhavaren Petit-Thouars i land en avdelning soldater från Dupleix att rekognoscera inåt landet vid Sakai, nära Osaka. Plötsligen stöter de samman med ett överlägset antal samurajer ur prinsen av Tosas följe. Bråk uppstår. Elva fransmän dödas av vassa svärd.

Den franska regeringens självsvåldige representant Petit-Thouars

För en modernist är trivsel ett skällsord

Vi var ungefär 80 arkitekter, stadsplanerare, urbanister på rundtur i Brygge, en av Europas bäst bevarade medeltida städer. Har du inte varit där så föreställ dig att Gamla stan breder ut sig över Stockholms innerstad.

Den beskäftiga guiden hade svårt att hålla ihop gruppen. Den spretade som en månghövdad hydra. Det var mycket att se, mycket att uppleva. Variation, harmoni, mänsklig skala, väldefinerade gaturum och torg och naturligtvis – fantastisk arkitektur. Vi hade inget behov av en massa pladder. Vad vi behövde var en tyst guide som ledde oss runt och pekade. Var hyr man en sådan?

Men hon skulle faktiskt säga några minnesvärda saker. Guiden alltså.

Vi hade vandrat halvvägs in på en lång, smal, ringlande gata när vi plötsligt såg något häpnadsväckande. Inklämt, bland alla dessa historiska, harmoniska byggnader, hade någon byggt ett modernistiskt hus i betong och glas. Vi formerade oss äntligen som en grupp och stirrade. Det var inte bara det att huset totalt bröt med sin omgivning, det var så fruktansvärt fult. Och vi var inte ensamma om denna åsikt, större delen av jordens befolkning skulle ha instämt. Nå, nu var det dags för guiden att säga något av vikt.

Lite irriterad över vår reaktion sa hon att vi reagerade likadant som turisterna – väl medveten om vilka vi var. Så förklarade hon att stadens kulturråd var av den uppfattningen att arkitektur måste vara autentisk, att den måste vara ett sant uttryck för sin tid. Ett nybyggt hus som smälter in i den historiska omgivningen blir en pastisch och sådant uppskattas inte. Därför bejakar man gärna nymodernistiska projekt i den historiska staden.

Här inställer sig genast några intressanta frågor: Vad innebär det att vara autentisk? Kan en människa som förstår innebörden av ordet verkligen vara det?

Krävs det inte att man är en oreflekterad, intuitivt skapande människa för att vara autentisk? Utsagan "Jag är autentisk" förefaller mig vara lika problematisk som lögnparadoxen "Jag ljuger". Det blir liksom rundgång. Att det tjuter i ögonen när man betraktar efterkrigstidens arkitektur är för övrigt ett välkänt fenomen.

– Nu är jag autentisk, säger arkitekten och ritar sina geometriska figurer i glas och betong, nu skapar jag ett sant uttryck för vår tid. Håller miljövännerna med om det? Invandrarna? Feministerna? Villaägarna? Handarbetets vänner? Hur man nu kategoriserar, det är svårt att hitta några större grupper som identifierar sig med sådant.

Men dessa frågor ställde vi inte till guiden. Vi förstod att hon var en troende modernist och med sådana kan man inte resonera. Denna lilla elitära men ack så inflytelserika sekt har sina dogmer, sina kultplatser och sina tabun. De grövsta svordomarna är orden "pittoresk" och "trivsel". Sådant är acceptabelt i historiska miljöer, men inte i vår tid. Säger de.

Efter att ha vandrat runt på Brygges gator och torg och konstaterat att denna historiska stad är lika funktionell som vilken modernistisk stad som helst (varför sådana måste gå att bygga om man vill) slås jag av den politiska sprängkraften i dessa svordomar. Smaka på orden. Säg "trivsel" och sedan "pittoresk". Är det inte skönt? Är det inte det vi längtar efter? Det mest förbjudna.

PETER ELMLUND
Projektledare för Urban City Research

blir rasande. För att undvika militär konfrontation beordrar kejsaren de skyldiga att begå självmord. Ett podium byggs upp så att de västerländska sändebuden kan se straffet verkställas. Den franska envoyéns hustru svimmar av synen. Snart trillar västerlänningar till höger och vänster. När den elfte av de tjugo skyldiga stuckit dolken i sig själv och fått huvudet avhugget av en hjälpsam kamrat, ber den franske kommendanten att de sista ska benådas.

SÅ LÅNGT DEN FRANSKA historieskrivningen. En annan version förtäljes när dimman i Kobe övergår i sakta regn. Guiden spänner upp ett paraply och berättar om de elva matroserna, som gjort sig en glad kväll på krogen och hamnat i bråk med sju samurajer. Resultatet?

Fransoserna blev nedhuggna till sista man och japanerna klarade sig utan en skråma. Vad som orsakade bråket är oklart.

Men i den japanska medeltidens sista skälvande minuter stod några anakronistiska samurajer öga mot öga med de modernt beväpnade soldaterna från det ångdrivna krigsfartyget Dupleix. Medeltiden vann en överlägsen seger. Kanske, tänker jag, mötte moderniteten medeltiden i ett bråk efter för många koppar saké. Var det en kärlekstörstande fransk matros som slängde i väg en kommentar till fel geisha?

När händelserna i Irak visar det högteknologiska samhällets överlägsenhet minut för minut i direktsändning, tänker jag på kyrkogården i Kobe.

Men, som sagt, det är svårt att dra några slutsatser av ett besök på en kyrkogård.

Segrande samuraj. Japanska Yoshitoshi skapade detta träsnitt 1868 efter skisser han gjort på slagfältet.
Foto: Corbis/Scanpix

En fiskformad penna har en anatomi som ställer huvudet på ända, skriver poeten Niklas Söderberg.

Jag skulle anteckna ett telefonnummer och lånade en penna av henne, men fick problem, förstod inte hur den fungerade. Pennan var formad som en fisk, långsmal, som en sill, fast grönskimrande. Lätt stiliserad gav den ändå inte intryck av att vara gjord för barn, kanske för att detaljerna var för noggrant utmejslade; fenor, ögon och fjäll var realistiskt tecknade. Förvirrat letade jag efter en udd i fiskens "nos", men denna var helt slät. Därpå försökte jag vrida av hela huvudet och tänkte mig det som ett lock, som på en reservoarpenna, men inte heller det gav något resultat. Jag fick fråga. Det visade sig att kulspetsudden satt längst bak med stjärtfenan som lock. Man skrev med fiskstjärten!

Foto: Corbis/Scanpix

✣

En omtumlande upplevelse, jag insåg plötsligt att jag, utan att en enda gång ha tänkt tanken, haft en klar föreställning om pennors anatomi. Ett fram och ett bak, huvud och stjärt, och dessutom att det med denna föreställning följde en lika självklar hierarki — den meningsskapande udden ska finnas i "huvudet". Denna rangordning bygger, tror jag, på två olika men sinsemellan besläktade idéer.

För det första den kristna och av naturvetenskapen övertagna föreställningen om en själens (eller förnuftets) överhöghet över kroppen, ande över materia, ja, en stark konflikt mellan dessa. Betraktat så skulle skrivandet utgöra ett "utkramande" av huvudets "innehåll", idéerna. För det andra finns det en släktskap mellan pennan, etsnålen och skalpellen; alla arbetar aggressivt på passiva (själlösa) underlag och målet är antingen skönhet eller kunskap, kontroll genom idealisering, korrigering och klassificering. Gemensamt för denna "familj" (med tilläggen svärd och plogbill) är också dess klart falliska karaktär. Vad då gnidandet av "spetsen" mot ett passivt underlag (tills något slags "upplysning" äger rum) kan tänkas betyda behöver jag väl inte gå närmare in på. Men det tomma arket liknar här den gamla föreställningen om kvinnan som ett käril blott för mannens säd.

✣

Men vad skulle då denna vändning-av-pennan kunna innebära? Ett skrivande som snarare är ett slags utkramande eller laxerande av tarmen? (I 1600-talets Frankrike ansågs kopplingen mellan diarium och diarré vara självklar och på intet sätt negativ.) Om inte direkt avföring så åtminstone ett tänkande, ett språk, som passerat igenom kroppen, metabolismen och sinnena; ett mer organiskt, lekfullt, irrande och kanske "lågt" skrivande, i motsats till det strikt målinriktade arbetet, ekvationens lösning och fixerandet av de eviga sanningarna. Kanske skulle fiskpennan kunna markera en återgång till fjädern ryckt från gåsens vinge och sepian, vätskan i vilken bläckfisken både döljer och visar sig. Och arket återupprättat som uppsugande och inkorporerande; kanske rentav som platsen där något sätts i spel snarare än en *tabula rasa* där det objektiva stansas in.

Den svenska eurons ansikte

MYNT. Om det blir ett ja i höstens folkomröstning, hur ska då ett svenskt euromynt se ut? Det finns skäl att ta frågan om pengarnas utformning på större allvar än hittills, eftersom den rör förhållandet mellan nationell och europeisk identitet. Här har det europeiska projektet en underskattad kulturell aspekt i det att pengar inte bara är betalningsmedel, utan samtidigt även en sorts minimalistiska massmedier. Liksom i litteratur, bilder, sånger och filmer uttrycks på eurons ansikte erfarenheter och föreställningar om vår kontinents roll i världen.

När euron infördes i tolv länder i januari 2002 gavs ofta möjlighet till offentliga opinionsyttringar i tävlingar, omröstningar och debatter kring hur de nya pengarna skulle se ut. Alla euromynt har på sin ena sida en Europakarta med stjärnor sammanbundna av linjer, som är tänkta att uttrycka dynamiken och den relativt fredliga harmonin i vår tids Europa. Men den andra sidan får varje land utforma.

Mynten gäller i hela EMU-området, så i våra spargrisar kommer den ungdomligt frejdiga franska Marianne att samsas med delikata finska hjortron, uråldriga portugisiska kungasigill och mytiska irländska harpor. I framtiden kan också den nya svenska myntserien komma att cirkulera i Europa och påminna portugiser och turistande japaner i Grekland om Sveriges existens.

Många EU-länder har antagit utmaningen att utforma mynt som matchar de gemensamma europeiska symbolerna och visar hur det egna landet både bidrar med en egen röst och samspelar med omvärlden. Några österrikiska mynt visar växter som både är regionspecifika och ger associationer till en global ekologi. På andra finns byggnader som varit viktiga för landets historia, men även för internationella fredsavtal och för besökande utlänningar. Mynten med de högsta valörerna pryds av världsberömda kulturpersonligheter som Mozart eller pacifisten Bertha von Suttner.

Den finska heraldikens krigiska lejon kompletteras med flyttfåglar och Frankrike bidrar med sitt globalt inflytelserika motto om frihet, jämlikhet och broderskap. Tyskarnas Brandenburger Tor har en tung historia av plågsam delning, men den väg som åter öppnats rakt igenom den inger hopp om nya möten mellan öst och väst. Grekland har valt nationella frihetsgestalter, som påminner om gamla avgränsningar mot det ottomanska väldet, men som även knöt kontakter med övriga Europa. Med Europa och tjuren respektive Minervas visdomsuggla påminner deras högsta myntvalörer om Greklands bidrag till en europeisk kulturtradition, som i dag är världsomspännande. På slantarna av de lägsta valörerna gungar tre båtar från skilda tider, från antikens segelfartyg till en modern tanker, så som det anstår en sjöfararnation vars flotta knyter samman kontinenterna. Italien har ett rikt utbud av kulturskatter: Colosseum, Dante, Botticelli och en futuristisk rörelseskulptur som matchar da Vincis man stående i en cirkel och kvadrat, som symboler för framåtrörelsens moderna projekt.

Belgien, Luxemburg och Nederländerna står för magrare bidrag; samtliga mynt pryds av respektive monarks profil. Detta val reducerar monarkierna till denna enda och rätt oviktiga dimension. Monarkin Spanien har dock brutit mönstret; landet har förutom Juan Carlos I valt motiv som antihjälten Don Quijotes upphovsman Cervantes och pilgrimers och turisters vallfartsmål, katedralen i Santiago da Compostela.

Riksbanken planerar nu att låta eventuella svenska euromynt bära Carl XVI Gustafs porträtt, kompletterat med statsvapnet tre kronor på centen. Det vore ett fatalt misstag. Sverige måste inte alls låsa fast sig i överspelade konventioner och nöja sig med kungliga motiv. Det skulle bara signalera trött ointresse. De svenska euromynten borde visa upp viktigare sidor av oss än den nominella styrelseform, som i dag bara är ytlig dekor.

Det finns åtta valörer att hitta

För att rädda världen behöver

LISA IRENIUS
Frilansskribent

INGEN HAR KUNNAT missa de pågående diskussionerna om de ödesdigra konsekvenser som kan komma av växthuseffekten, skövlingen av regnskogen och industrialiseringen av Kina och Indien. Ändå lever de flesta av oss vidare som om ingenting var.

Enligt den franske filosofiprofessorn Jean-Pierre Dupuy beror sorglösheten på att vi vet allt detta utan att för den sakens skull tro det. Problemet är att så länge som tron saknas, uteblir också motivationen att förändra utvecklingen. Men för att vi ska kunna tro på det vi vet krävs att vi i grunden förändrar vårt sätt att uppfatta världen, och i synnerhet tiden. Hur det kan gå till förklarar Dupuy i den i Frankrike uppmärksammade boken *Pour un catastrophisme éclairé* ("För en upplyst katastrofism").

AXESSINTERVJU

Jean-Pierre Dupuy

Foto: L.A.Cicero/Stanford News Service

– Bokens titel är förstås lite ironiskt menad, säger Jean-Pierre Dupuy. I debatten om framtida risker har begreppet "katastrofist" blivit ett skällsord för irrationella typer som ser allt i svart. "En upplyst katastrofism" blir därför något av en självmotsägelse.

Dupuys ambition är ändå att ge uttrycket "upplyst katastrofism" en positiv innebörd. Men det är ingen politisk lösning han föreslår, utan snarare ett slags grundläggande förhållningssätt till världen.

– Det är uppenbart att lösningen på planetens alla problem måste vara politisk, och även geopolitisk, för det går inte att begränsa sig till bara ett område. Men att direkt försöka finna en politisk lösning är enligt mig en ineffektiv metod. Jag föreslår att vi vänder upp och ned på rangordningen: Först måste vi ändra vårt sätt att betrakta världen och tiden, sedan kan vi diskutera etiska frågor, och efter det kan vi på allvar börja utarbeta politiska lösningar.

– Vi har inget val längre. Det går inte att spola tillbaka tiden och låtsas som om till exempel kärnvapen inte fanns. Även om kärnvapenmakterna kommer överens om nedrustning så går det att ta fram nya kärnvapen på bara några dagar. Därför måste vi lära oss att hela tiden ha möjligheten av en katastrof i åtanke, och därför måste vi ändra vår syn på tid.

JAG TALAR MED Jean-Pierre Dupuy i telefon en fredagsförmiddag. Han är precis hemkommen från en vistelse i Kalifornien, men verkar inte särskilt trött – han är van vid långa USA-resor eftersom han undervisar i filosofi inte bara på l'École polytechnique utanför Paris, utan också på Stanford University.

Det kanske kan tyckas förvånande att Dupuy beskriver klyftan mellan vetskap och tro, kunskap och övertygelse, som det främsta problemet. I debatten om risker, när det gäller miljö och teknik liksom krig och terror, understryker man annars ofta bristen på visshet.

Dupuy förnekar inte att osäkerhet finns och att den kan vara stor, men menar att den överdrivs. Ovisshet är exempelvis en central del i den så kallade försiktighetsprincipen, som har kommit att bli en ledstjärna inom framför allt miljöpolitiken, och som i korthet innebär att vetenskaplig ovisshet inte anses vara en anledning att vänta med kostsamma preventiva åtgärder.

Men enligt Dupuy bedrar världen sig själv då försiktighetsprincipen utmålas som det "nya" svaret på dess växande problem. Egentligen, hävdar han, handlar principen inte om annat än gammalt hederligt riskförebyggande, en strategi som väger kostnader mot fördelar och som i praktiken sätter ovissheten inom parentes. Om ovissheten däremot verkligen togs på allvar, borde försiktighetsprincipen appliceras också på sig själv, och det skulle visa sig att också den har osäkra konsekvenser och borde bli föremål för preventiva åtgärder.

ETT NYTT FÖRHÅLLNINGSSÄTT till de hot och risker som finns kräver i stället en grundläggande förändring. Nämligen en ny syn på tid. Vanligtvis betraktar vi framtiden som olika möjliga vägar som förgrenar sig, menar Dupuy. Det förflutna är oföränderligt, men framtiden står öppen. Det blir som ett träd, där dåti-

vi förändra vår tidsuppfattning

den är stammen och framtiden öppnar sig som ett grenverk av olika möjligheter. Men denna bild av tiden, som Dupuy kallar "historietiden", gör det svårt att ta framtiden på allvar, menar han. De olika vägarna lurar en att tro att man skulle kunna väja för exempelvis växthuseffekten.

I STÄLLET BÖR MAN föreställa sig tiden i form av en cirkel. Dupuy kallar denna modell för "projekttiden". Här påverkar nuet, framtiden och dåtiden varandra ömsesidigt hela tiden; nya kunskaper om vad som kommer att ske kan ju ändra synen både på det som är och det som har varit. Projekttiden innebär att vissa drag av framtiden betraktas som ofrånkomliga, redan bestämda. Katastrofen blir en nödvändig del av framtiden. Men bilden av katastrofen som en nödvändig framtid påverkar nuet, som sedan i sin tur påverkar framtiden och gör att katastrofen till slut ändå kan undvikas. Cirkeln sluter sig aldrig helt. Men förmår en riktigt avlägsen framtid verkligen påverka nuet?

– Jag menar att man ska sluta tidscirkeln efter katastrofen. Bilden av framtiden måste sträcka sig så pass långt att katastrofen redan har inträffat. Det är i efterhand som en viss händelse framstår som nödvändig.

OM MAN NU ska betrakta framtiden som ofrånkomlig, i syfte att undvika den, hur ska man då kunna betrakta den som ofrånkomlig? Detta är en gammal filosofisk paradox och även dilemmat för den som lyckas förhindra en katastrof. "Bug 2000" är ett exempel. Eftersom den uteblev framstod det förebyggande arbetet i efterhand som löjligt och snudd på ansvarslöst kostsamt.

Lösningen på detta problem finner Jean-Pierre Dupuy genom att koppla den så kallade projekttiden till teorierna om MAD (*Mutually Assured Destruction*), den terrorbalans som tillämpades under kalla kriget. Dupuy refererar här bland annat till filosofen Bernard Brodie, som menade att anledningen till att kärnvapenhotet fungerade avskräckande, var rädslan att det trots allt inte skulle fungera avskräckande. På samma sätt måste man tänka vid andra hotande katastrofer. "Upplyst katastrofism" innebär att "åstadkomma en bild av framtiden som är tillräckligt katastrofal för att vara avskräckande och tillräckligt trovärdig för att vidta åtgärder för att förhindra dess förverkligande, så när som på en olyckshändelse."

Kvarstår gör frågan om hur det ska gå till när vi formar bilden av framtiden. Här gör Dupuy skillnad mellan prognoser (*prévisions*) och profetior, och han förespråkar faktiskt de senare.

– Forskare anser att prognoser hör vetenskapen till medan profetior har med religion att göra. Men jag försöker visa den filosofiska skillnaden mellan prognoser och profetior. I prognoser betraktas framtiden ofta som ett slags system determinerat av fysikens lagar. Som om prognoserna inte hade någon effekt på människornas beteende. Profetior däremot, och då utgår jag från de bibliska profetiorna, handlar om att förutsäga framtiden, samtidigt som man tar hänsyn till den effekt som förutsägelsen i sig får på nuet och, i förlängningen, på framtiden.

> "Jag menar att man ska sluta tidscirkeln efter katastrofen. Bilden av framtiden måste sträcka sig så pass långt att katastrofen redan har inträffat."

DET ÄR ÖVERLAG svårt att föreställa sig hur Dupuys "upplysta katastrofism" skulle kunna tillämpas i praktiken. Han säger själv att hans bok är "teoretiskt sett mycket ambitiös men politiskt sett mycket blygsam". Han säger också att politiken i dag inte alls är anpassad för att spela en profetisk roll och måla upp trovärdiga framtidsscenarier. Politikernas vetenskapliga kunskaper är bristande och de är dessutom kortsynta både när det gäller område (nationalstaten) och tid (mandatperioden). Men den "upplysta katastrofismens" problem tycks vara fler än så. Hur kombineras konsensus om hur framtiden artar sig med en kritisk och ifrågasättande samhällsdebatt? Hur gör man då olika trovärdiga framtidsscenarier utesluter varandra? Den cirkelformade tiden riskerar att sjunka ihop till en linje då profetior ignoreras.

Man kan också fråga sig hur folk skulle reagera om de verkligen insåg vidden av de överhängande katastroferna. Men även om Dupuy talar om vikten av "ständig vaksamhet", måste han ändå sägas lägga grunden för ett slags mod snarare än rädsla. Det handlar om att aktivt följa och rent av försöka föregripa konsekvenserna av forskning och samhällsutveckling. ■

Generositet närs av andras blickar

RATIONALITET. Numera gör även samhällsvetare storskaliga experiment med kontrollgrupper. Bristen på systematiska försök har de hittills hanterat på skiftande sätt. En utväg har varit att analysera hur en stiliserad människa, "the economic man", med enkla, rationella preferenser baserade på egennytta skulle bete sig i olika situationer. Denna forskning har producerat ett antal resultat, men också kritiserats för bristande realism; den ekonomiska människa som dominerar i nationalekonomiska läroböcker kanske inte är så vanlig i verkliga livet. Experimentella studier har nu gett båda skolor delvis rätt. När försökspersoner får delta i förhandlingar, auktioner eller enkla spel där riktiga pengar används, är det ibland svårt att förklara människors beteende med de enklaste rationalitetsteorierna. Samtidigt visar det sig att ju mer anonyma försökspersonerna är för varandra, desto bättre stämmer läroböckernas enkla teorier.

Nu dyker emellertid också äkta fältstudier upp. När det amerikanska sällskapet för så kallad public choice-forskning samlade ekonomer och statsvetare från hela världen i Nashville nyligen, presenterades ett fältexperiment från 89 baptistkyrkor i Holland. Ekonomen Adriaan R. Soetevent vid universitetet i Groningen hade låtit kyrkorna slumpmässigt ersätta den vanliga kollektpåsen med en korg. Medan påsen gör varje bidrag till kollekten anonymt, är korgen sådan att andra kan se hur mycket pengar var och en skänker. Undersökningen pågick i mer än ett halvår och bekräftar resultaten från tidigare konstruerade experiment: Anonymitet gör att folk skänker mindre. Den öppna korgen ledde både till en signifikant ökning av den totala kollekten och till att färre mynt med små valörer samlades in. De kyrkor som deltog i experimentet fick således en omedelbar belöning för sin gärning.

Soetevent finner dock att korgens positiva effekt på kollektsumman minskar över tiden. "The economic man" tycks vara ovillig att helt släppa taget om människors beteende till och med i kyrkan.

ANDREAS BERGH
Doktorand i nationalekonomi vid Lunds universitet

motiv till. Carl von Linné och Selma Lagerlöf finns nu på våra hundrarespektive tjugokronorssedlar, och de är ju också internationellt ryktbara, så varför inte behålla dem? Vill man betona barnens roll skulle Astrid Lindgren eller ännu hellre Pippi Långstrump kunna tänkas. Alfred Nobel som fredsivrare kunde få nicka åt österrikarna. Eller varför inte hylla de svenska toner som rullat runt jorden, från Jenny Lind till Abba? Eller välkomna det främmande genom att ta med någon för oss viktig person eller företeelse från kontinenten, som Martin Luther eller Medelhavets riviera?

Det vore att bejaka transnationella förbindelser i stället för att fegt markera gränserna mot andra. Kullager är för övrigt ett svenskt industriellt bidrag till de globala rörelserna och runskrift är en annan kommunikativ symbol, i dag också med ungdomskulturella konnotationer. Vill man betona det nordiska finns förstås en skatt att ösa ur i den notoriskt gränskorsande samiska ursprungsbefolkningens kultur. På naturområdet skulle säkert en älg göra svenska mynt eftersökta nere på kontinenten.

En bekant till mig föreslog att vi skulle kunna ha en helt tom sida, så att medborgarna kan skapa egna bilder – i den egna fantasin eller på den blanka ytan. Genom en kombination av tävlingar, jurybedömning och omröstningar kunde valet av svenska euromynt bli en offentlig angelägenhet. Nu har vi chansen att framhäva öppenhet och nytänkande, snarare än enskildhet och slentrian. Låt oss i vart fall inte begränsa oss till kungaprofilen.

JOHAN FORNÄS
Professor vid Tema Q (kultur och samhälle), Linköpings universitet

Global Axess på tv

4 MAJ
22:00 I TV8

Seyfi Tashan, chef för utrikespolitiska institutet i Ankara, intervjuas av Anders Hellner. Repris: den 8 maj kl 23:10 och den 11 maj kl 22:00

Svensk politik bör ta en tredje väg som leder till kulturell samhörighet

Magnus Karaveli

Ledarskribent på *Östgöta Correspondenten*. Utger i vår boken *Det evigt svenska*.

Jag håller med Karl-Olov Arnstberg när han skriver (*Axess*, april 2003) att det vore klokt av svenska samhällsdebattörer att sluta stoppa huvudet i sanden och i stället börja diskutera innebörden av svensk nationalism och en framtida nationell politik. Men Arnstberg går bort sig bland nationalismdefinitionerna.

Den vanliga hållningen i det offentliga elitsamtalet är att betrakta svenskheten som antingen mytisk, konstruerad eller/och överspelad. Folkpartiledaren Lars Leijonborgs "språkkrav" under valrörelsen 2002 ledde till upprörda kommentarer om att sådana tankar göder nationalchauvinistiska "myter om svenskhet" som "inte hör hemma i en internationaliserad värld", för att citera en ledare i *Aftonbladet*.

Leijonborg själv har sedermera backat och återgått till den konventionella synen på svenskheten som något icke-existerande. Folkpartiledaren avvisar bestämt tanken att kravet på kunskaper i svenska för att erhålla medborgarskap skulle följas upp med en politik som uppmuntrar invandrare att anamma svenska värderingar och kultur i allmänhet. "Hur skulle det förresten se ut – vad är svensk kultur?" frågade sig Leijonborg i en debattartikel i *Eskilstuna-Kuriren* (1 mars 2003).

Ett liknande, betecknande svar gav integrationsminister Mona Sahlin när hon förra året intervjuades i tidskriften *Euroturk*, utgiven av Turkiska ungdomsförbundet. "Jag kan inte komma på vad svensk kultur är", erkände Sahlin. Därför har också Arnstberg fel när han hävdar att två olika typer av nationalism, "ethnosnationalism" och "demosnationalism" skulle konkurrera med varandra i Sverige.

Arnstberg knyter an till den i diskursen om nationalism vanliga – men missledande – distinktionen mellan nationalism baserad på etnicitet/kultur respektive "medborgerlig samhörighet". I den mån den svenska samhällseliten, vars företrädare inte ens säger sig veta vad svenskhet är för något, över huvud taget relaterar till någon nationell gemenskap, så är det dock till den senare varianten. Det förenande i svenskheten är "den samtida tillhörigheten i Sverige med dess samhällsordning och grundläggande värderingar om demokrati", hette det således i den parlamentariska invandrarpolitiska kommitténs betänkande.

I själva verket erbjuder inte "demosnationalismen" någon väg bort från den samhälleliga fragmentering som följt på invandringen, och den mentala segregation som befästs genom den mångkulturella överideologin. Det är illusoriskt att tro att demokratin, det politiska systemets procedurer, skulle räcka som sammanhållande kitt. Så är det heller inte i Förenta staterna, som Arnstberg felaktigt anför som ett demosnationalistiskt exempel. Också den amerikanska nationen har ytterst alltid hållits samman av språk, historia och traditioner.

Lagar och konstitution räcker inte för att hålla ihop nationer. Även den som turistar i ett land måste följa dess lagar. Det som skapar en känsla av nationell gemenskap är aldrig blott medborgarskapet utan ett gemensamt förvaltat minne, historien, och en övergripande kultur, med sina traditioner och tänkesätt som i sin tur fyller detta medborgarskap med sitt speciella värdeinnehåll.

Visst skall också "svarta musiker, mörkhyade fotbollsspelare och tyskbördiga drottningar" få dra sina strån till den svenska stacken, som Arnstberg formulerar det. Men poängen är att den övergripande, kulturella referensram inom vilken dessa bidrag assimileras är och förblir specifikt svensk. Ethnosvägen exkluderar. Demosvägen leder ingen vart. En framtida nationell politik måste i stället följa en tredje, kulturell väg. ■

Skilda perspektiv på Simone Weils förhållande till det judiska

Carina Waern

Kulturskribent

Anita Goldman skriver (*Axess*, mars 2003) att Simone Weil dog av "självsvält" och att hon var "självupptagen". Hon hävdar vidare att Weil aldrig skrev ett ord om utrotningen av judarna och att hon verkade i den "europeiska antisemitismens mittfåra".

Grova anklagelser, Anita Goldman. Dessutom grovt felaktiga och demagogiska. Att vara troende och feminist – vilket jag antar att Goldman är – är tydligen ingen garanti för att inte beljuga och demonisera sina medmänniskor.

Simone Weil var aktiv socialist och hade mer än gång stått med en insamlingsbössa och agiterat för arbetarnas sak. I början av 30-talet övergav Weil sina kommunistiska sympatier och ställde sig syndikalismen nära. I likhet med många som var engagerade i olika vänsterförbund – jämför 68-rörelsen i Sverige – valde hon att kliva ner på fabriksgolvet för att lära känna arbetarnas villkor.

Hon deltog också på anarkisternas sida i spanska inbördeskriget. Tidigt, redan 1932, besökte hon Tyskland och varnade tidigare än någon annan för Hitler och för ett kommande världskrig samt för följderna av detta.

Lika tidigt tog hon avstånd från den totalitära kommunismen. I samband med, och efter, dessa politiska engagemang utvecklade hon sin religiösa tro som byggde bland annat på avståndstagande från våld. Hon varnade också aktivt för individens okritiska uppgående i massan. Hon såg i nazismen en fortsättning på det romerska riket, vilket hon såg som apokalypsens vilddjur.

Simone Weil bedrev inte, som Goldman tycks hävda, en avsiktlig självsvält för att "offra sig för arbetarnas sak". Hon svalt tidvis, ja, eftersom hon valde att ge bort sina matkuponger till dem som hon tyckte bättre behövde dem. På fabriksgolvet ådrog hon sig en tbc-smitta och det var denna lungåkomma som hon dog av i London, trots att hon med god aptit låtit sig väl smaka av den engelska husmanskosten(!).

Som judinna var Weil givetvis tvungen att fly från Paris under ockupationen, först till Marseille, senare till New York och London. Hon var nära vän med många tappra judiska motståndsmän och ville själv enrollera sig i motståndsrörelsen, men fick inte på grund av sitt judiska utseende. På vilket sätt gör detta henne till en antisemit?

Weil förnekade inte sitt judiska arv, men hon polemiserade mot det. Hon ansåg att judendom i första hand var en tro och en teologi. Hon tog avstånd från stora delar av Gamla Testamentet, exempelvis idén att det judiska folket skulle vara mer utvalt än något annat. Hon menade att judarnas tro byggde på orättmätiga maktanspråk samt ideologisk ofördragsamhet, inte på kärlek som Nya Testamentets Gud. Detta hindrade inte att hon också var starkt kritisk mot den kristna kyrkan och den katolska traditionen.

Weils religiösa tro var i hög grad synkretistisk. Hon menade att alla religioner i alla tider i grund och botten varit monoteistiska. Alla folk har alltid tillbett samma gudomliga princip. Hon var visserligen uttalat kristen, hon hade en stark tro på inkarnationen genom Jesus – och därmed på kroppsligheten. Hon menar dessutom att Jesus förebådas i en rad förkristna religioner, till och med i den nordiska asatron. Hon hävdade att många ateister var bättre kristna än så kallade troende. Vad som avgör en människas frälsning är den kärlek varmed hon handlar visavi medmänniskan, menade Weil. Ingenting annat. ■

Anita Goldman svarar:

Att en ledande judisk intellektuell mitt under pågående Förintelse skriver brev till Vichyregimen för att förneka sin judiska identitet finner jag djupt graverande. Likaså att under samma tid ge förslag på judarnas framtida religiösa och etniska "eliminering". Dessa två exempel på Weils demonstrativa illojalitet med det judiska folket förbigår Carina Waern med tystnad.

Waern upplyser inte heller om var och hur Weil skrev om den exempellösa förföljelsen av det folk hon inte ville tillhöra. Såväl den av mig flitigt citerade boken av Rachel Feldhay Brenner som Sylvie Courtine-Denamys *Three women in dark times: Edith Stein, Hannah Arendt, Simone Weil* (Cornell University, 2000), problematiserar Weils förhållande till sin kvinnliga och judiska identitet, trots att de är skrivna utifrån ett djupt intresse för hennes person och intellektuella bidrag. Weil var en intressant tänkare, men också problematisk i sitt förnekande av könsidentiteten och sin attack på judendomen. Denna dubbelhet har hon gemensamt med många framstående intellektuella av sin tid. De flesta av dem var dock män. ■

Världsförbättrare kan inte sitta på åskådarläktaren

UTBLICK/ Danmark. Med sitt ställningstagande att delta aktivt i Irakkriget har vårt grannland styrt om sin utrikespolitik radikalt. Omsvängningen skall ses i ljuset av att minoritetsregeringen besitter en majoritet i folketinget, som för ovanlighetens skull inte består av den traditionella mitten.

Av
Uffe Østergård
Jean Monnet-professor vid Institut for Internationale Studier i Köpenhamn

Översättning: Karin Olsson

Danmark utgör tillsammans med USA, Storbritannien och Polen den offensiva spjutspets av stater som har fört ett förebyggande interventionskrig mot Saddam Husseins regim i Irak. En lång rad goda, samt ett antal mindre goda, skäl kan anföras för interventionen. Här ska jag inte i första hand analysera dessa, utan i stället reflektera över orsakerna till denna radikala nyorientering i dansk utrikes- och säkerhetspolitik. Danmark har visserligen deltagit i interventioner tidigare, även i sådana som inte varit baserade på ett föregående beslut i FN:s säkerhetsråd. Förutom i det första Gulfkriget 1991 tog Danmark aktiv del i Natos intervention i Kosovo 1999, och röstade 1998 för att bomba Irak som straff för landets brist på samarbete med FN:s vapeninspektörer. Det är alltså inte unikt att Danmark deltar i maktanvändning i internationell politik. Men den föreliggande situationen är unik genom att Danmark har valt så annorlunda än både sina nordiska grannar och sina stora och små partner i EU, främst Tyskland och Frankrike.

Förklaringen är i första hand den nya inrikespolitiska konstellation som följde av folketingsvalet i oktober 2001. För första gången sedan 1929 styrs Danmark av en regering som besitter en bekväm majoritet utan de traditionella mittenpartierna, först och främst radikale venstre. Mittenpartierna har gjort till sitt särdrag att förhindra stora svängningar och klara val i politiken, utrikes såväl som inrikes. Denna modell kallas ofta för det "samarbetande folkestyret", med minoritetsregeringar som ofta sitter kvar ganska länge och regerar med breda, om också skiftande, majoriteter tvärs över partigränserna. Den nuvarande regeringen bestående av venstre och konservativa är visserligen också en minoritetsregering, men stöds på nästan permanent basis av det framstormande dansk folkeparti, DF.

Detta parti har övertagit många av socialdemokraternas väljare och positioner på välfärdsområdet, men dess främsta kännetecken är en kombination av en aggressiv politik riktad mot invandring, multikulturella tendenser i landet och ett avvisande av EU-samarbetet. Samtidigt är partiet villigt att använda makt i internationell politik i frågor som det bedömer som viktiga. Det är alltså bara vissa områden av förpliktande internationellt samarbete, först och främst EU, som partiet avvisar.

Detsamma gör en betydande minoritet av väljarna som till och med har utgjort en majoritet två gånger, 1992 om Maastrichtavtalet och 2000 mot den Ekonomiska och monetära unionen. Denna kombination av motstånd mot det främmande inom och utanför landet var tidigare en minoritetsposition inom socialdemokratin, men har nu fått sin egen självständiga representation, utan att motståndet (ännu) har försvunnit hos den förminskade socialdemokratin. I samma veva har venstre övertagit andra av de traditionella socialdemokratiska löntagarväljarna, i synnerhet män. Inte heller de har något principiellt emot maktanvändning.

DENNA HUVUDSAKLIGEN inrikespolitiska förändring har lett till att de partier och grupperingar, som lägger avgörande vikt vid internationella avtal och FN, har hamnat i minoritet. Regeringspartierna är inte motståndare till förpliktande internationellt samarbete och rättsordning baserad på respekt för mänskliga rättigheter på samma sätt som DF, som principiellt förkastar dessa som uttryck för en antikristen totalitarism. Företrädare för detta ideologiska avvisande av de mänskliga rättigheterna är i synnerhet folkkyrkoprästerna Søren Krarup och Jesper Langballe som är ledamöter av folketinget för DF.

Detta är emellertid inte regeringens hållning. I synnerhet den konservativa utrikesministern Per Stig Møller förespråkar konsekvent vad han kallar "FN-spåret", en politik som inte skiljer sig från det dominerande temat i socialdemokraternas radikala "aktiva internationalism" under 1990-talet. Men majoriteten av danska politiker och folket anser, i motsats till landets traditionella allierade, att FN har svikit i fråga om att begränsa den irakiska regimens tillgång till massförstörelsevapen, och har därför anslutit sig till den amerikansk-brittiska koalitionen av "villiga". De delar Tony Blairs förhoppning om att interventionen sedan kan återföras i FN:s regi.

Om dansk folkeparti och därmed ett stort segment av de danska väljarna gör detsamma är däremot mindre klart. Det visar under alla omständigheter att den internationalistiska och multilateralistiska hållning, som antogs vara grundmurad i dansk politik sedan första världskriget, är mindre förankrad i den politiska kulturen än man trott. Hur passar denna ändring in i de långsiktiga tendenserna i dansk utrikes- och säkerhetspolitik?

Danmark var trögt i starten när FN bildades 1945. Det berodde på landets komplicerade situation att visserligen ha varit ockuperat av Tyskland men inte krigförande. Tack vare motståndsrörelsen och skickligt diplomatiskt arbete lyckades Danmark med knapp nöd bli inbjudet att delta i den grupp, som lade grunden till FN i San Francisco sommaren 1945. Men det dröjde åtskilliga år innan landet blev en aktiv förespråkare av normer och rättsregler för det internationella samfundet. Det skedde i praktiken först efter upptagandet i Nato 1949 och avkoloniseringen av Grönland 1953. I gengäld var landet blixtsnabbt med när järnridån föll 1989. Avslutningen av det kalla kriget betydde att Danmark kunde föra en aktiv utrikespolitik också i sitt närområde, inte bara i fjärran länder, som tendensen hade varit när konflikten mellan USA och Sovjetunionen dominerade alla internationella relationer. Kritiker har sagt att utvecklingsbistånd och trupper till maktlösa FN-aktioner var en ersättning för "riktig" utrikespolitik. FN och nordiskt samarbete var mäkta populärt hos den danska befolkningen fram till 1989, medan Nato och EU i bästa fall var omstridda, för att inte säga avvisade.

Allt detta ändrades i och med slutet på det kalla kriget. Danmark var tillsammans med Island först med att visa sitt stöd för de baltiska ländernas självständighet. Landet ställde också tungt väpnade trupper till förfogande i Jugoslavien från 1992. De första soldaterna och hjälparbetarna kom hem i liksäckar, men till mångas överraskning krävde det danska folket ändå inte att insatsen skulle avbrytas. Det var något annat än den traditionella, socialdemokratiska småstatspacifistiska politiken, som när dåvarande ledaren för den socialdemokratiska oppositionen Svend Auken kritiserade den borgerliga rege-

ringen för att den sände korvetten Olfert Fischer till Persiska viken 1991. Hans hånfulla uttalande om att "skeppet säkert bara skulle segla i vägen för de krigförande" blev den sista yttringen av ett maktlöst vridande av händer inför världskonflikter.

Auken ersattes raskt av en annan socialdemokrat, Hans Hækkerup, vilken som försvarsminister sände två av sina egna söner i fält i ex-Jugoslavien tillsammans med de totalt över 10 000 danska män och kvinnor som har tjänstgjort i detta en gång avlägsna område. Detsamma upprepades i ännu mer tillspetsad form i Afghanistan, där danska trupper med brett stöd av hela folketinget deltog både direkt i nedkämpandet av talibanregimen och i den mer invanda rollen som fredsbevarande styrka.

ATT ENGAGEMANG MÅSTE få kosta, även i form av egen insats, tycks vara bakgrunden till den nya aktiva utrikespolitiska linjen i en situation, i vilken det har blivit möjligt och nödvändigt även för mindre länder att åstadkomma en skillnad i världen. Man riskerar att ta miste, eller till och med bli ovän med stora grannar. Men även det priset tycks det danska folket vara villigt att betala, i varje fall om det blir tillräckligt väl informerat. Detsamma gäller insatsen för att utveckla rättssamfundet. Med den gradvisa utvecklingen av en internationell rättsordning kommer världen förhoppningsvis att bli en rättfärdigare plats. Men det är ingen garanti för att den samtidigt blir säkrare. Dilemman finns för oss alla och är inte förbehållna professionella diplomater och soldater.

Att engagemang måste få kosta, även i form av egen insats, tycks vara bakgrunden till den nya aktiva utrikespolitiska linjen.

Men nu har en majoritet av den danska befolkningen och dess politiker till synes gått ett steg längre och allierat sig med den anglosaxiska världsordning under amerikansk ledning, som vi ser underteckna koalitionens lätta seger i Irak. Att det skulle gå lätt – än så länge – kunde man inte veta. Men regeringen, dess stödparti och en majoritet av väljarna har tagit en kalkylerad risk. Och känner i ögonblickets triumf att de hade rätt.

Om den triumfen varar när vardagens komplicerade och otacksamma återuppbyggnad skall inledas är mindre säkert. Förmodligen kommer avbrottet i dansk utrikespolitik att botas provisoriskt i form av utsändandet av en dansk fredsbevarande styrka med polisiära uppgifter. Socialdemokraterna har redan signalerat att de tänker rösta för en sådan styrka, oavsett om den lyckas få FN-mandat eller ej. Större än så är alltså inte oenigheten.

Värre blir det att hela sprickorna inom EU. Men också här utsänds för ögonblicket försonande signaler med all kraft, ända från Tysklands Joschka Fischer till de många atlantiskt sinnade nya medlemmarna i Öst- och Centraleuropa. Relationen till Sverige, Norge och Finland hör man inget om, vilket är symtomatiskt för den nya militariserade danska utrikespolitiken. Men om befolkningen verkligen anser det är en helt annan sak, som man kan bedöma först efter en mycket längre period, med de bakslag för den imperiala amerikanska politiken som givetvis måste komma. Eller om Danmark blir lurat på sin andel av "bytet" i form av symboliskt inflytande och återuppbyggnadskontrakt.

Men för tillfället solar sig en pragmatisk statsminister i sin framgång, till synes utan att överväga kostnaden för att bryta med de sista tjugo årens traditioner och risken för att bli beroende av ett högerradikalt, maktdyrkande stödparti. Ändringar kan väntas i dansk Europapolitik, där mycket tyder på en allians med de större ländernas uppfattning, att makt snarare än rätt bör vara normen i världen efter den 11 september. Man kan befara att satsningen blir mindre på den utbyggnad av rättsliga normer och internationella domstolar som annars i stort sett har präglat EU-ländernas internationella politik, till skillnad från den amerikanska. Och nordiskt samarbete om dessa saker får vi visst inte så mycket av en tid framöver, vad gäller Danmark och dansk politik. ■

Vänstern tiger när Bagdad jublar

UTBLICK/ Irak. George W. Bushs internationalism bryter mot hans fars realism. Den nuvarande presidenten utkämpar en kamp som också är vår. Det som står på spel i Irak är om världen skall kännetecknas av toleranta civilisationer eller låta sig dikteras av hårdföra diktaturer.

Av
Peter Wolodarski
Ledarskribent på *Dagens Nyheter*

När Saddamstatyn på Paradistorget hade dragits omkull inför jublande Bagdadbor chockades den svenska vänstern. Den chockades inte bara av kraften i den amerikanska krigföringen utan också av den glädje och entusiasm som den befriade irakiska befolkningen visade. Det krig som i spaltmil beskrivits som imperialistiskt, farligt, galet, illegitimt och "humanitärt vanvettigt" (Olle Svenning, *Aftonbladet* den 23 februari 2003) hade efter tre veckor befriat 23 miljoner irakier från Saddams skräckvälde, samt världen från hans massförstörelsevapen. Och det till ett relativt lågt pris.

FN:s katastrofscenarier slog aldrig in. Konflikten ledde inte till ett humanitärt nödläge, det blev inga flyktingströmmar; lagren med mat, mediciner och andra förnödenheter till de flyende kunde i stort sett stå orörda. Enligt irakierna själva dödades minst 1 252 civila, vilket i jämförelse med samtliga 1900-talskrig är ett mycket begränsat antal. Gunilla von Hall, *Svenska Dagbladets* medarbetare i Genève, rapporterade den 13 april att FN:s flyktingkommissariat redan börjat föra över en del av den irakiska flyktinghjälpen till västra Afrika.

Man hade kunnat tro att dessa fakta, eller det förhållandet att Irak äntligen befriats från Saddams terror, skulle göra intryck på den svenska vänstern. Men de intrycken doldes i så fall mycket skickligt.

DN Kultur – som före och under kriget publicerat tonvis med artiklar mot den militära interventionen, men inte ett enda inlägg för – valde dagen efter de historiska scenerna på Paradistorget att möta irakiernas entusiasm med tystnad.

Ett annat centrum för det svenska krigsmotståndet, *Aftonbladets* ledarsida, noterade pliktskyldigt händelseutvecklingen, men uttryckte samtidigt ingen tillfredsställelse över att Baathregimen var krossad. "Att folket jublar över en fallen diktator betyder inte att de välkomnar amerikanska generaler", påminde tidningen.

Bilderna av pojkar som kramade amerikanska soldater, kvinnor som grät av glädje och män som gick lös på regimens symboler förde visserligen tankarna bakåt i historien: till murens fall i Berlin, till de förväntansfulla massorna i Baltikum, till Rumänien, Tjeckoslovakien och Polen – men vänstern teg.

I MÅNADER hade den tystat, marginaliserat och extremistförklarat dem som avvikit från huvudlinjen i den svenska "Irakdebatten" (en benämning som för övrigt perverterar ordet debatt) och i tvärsäkra ordalag uttalat sig om allt från George W. Bushs politiska, ekonomiska och religiösa motiv för kriget till utgången av det "självpåtagna amerikanska korståget" (som enligt Ulrika Kärnborg, *Dagens Nyheter* den 1 april, kommer att sluta i

Glädje i Irak. En irakisk kvinna välkomnar de amerikanska stridsvagnarna när de rullar in i Bagdad.

Foto: AFP/Pressens bild

"Armaggedon"). Vad skulle den nu säga? Att Bushs och Blairs krig var påfallande likt en humanitär intervention?

Visst finns det mycket att säga om president Bush, om hans inrikespolitik och ideologi, om Amerikas dubbelspel i Irak (mer om det senare) och om hur världens viktigaste demokrati från tid till annan svikit de ideal som bär upp landet. Det krig som nu förs hade naturligtvis haft en bredare förankring i världen om det inte varit för den isolationism som präglat Bushadministrationen, både före och efter den 11 september. Motståndet mot flera internationella avtal och konventioner har knappast dämpat den växande antiamerikanismen eller ökat förståelsen för USA:s ofta berättigade krav. Att så många sett en dold agenda i uppspelet inför kriget hör, som Peter Beinart påpekat i *The New Republic*, delvis samman med att marxismen fortfarande inte är helt död, delvis med att antisemitismen ännu lever (judarna styr USA för att hjälpa Israel), men också med att Washington påstått ett antal saker om Irak som senare visat sig falska.

Det här är en viktig diskussion. Men det är en diskussion som handlar väldigt mycket om George W. Bush och väldigt lite om Saddam Hussein. Det är en diskussion om hur Europa ska förhålla sig till en "cowboy från Texas", inte om hur världen ska hantera hotet från diktatorer som mördar sin egen befolkning. Det är en diskussion om amerikansk makt och europeisk maktlöshet, inte om hur demokratierna ska skydda sig från den dödliga mixen av islamsk fundamentalism och modern terrorism – den rörelse som Förintelseforskaren Yehuda Bauer kallat för "den tredje totalitarismen".

KAN SVENSKAR SE ONDSKA? Vågar de se tyranniet i ögat? Jag ställer inte frågorna som en anklagelse, utan som en genuin undran. Och jag utelämnar medvetet prefixet "vänstern", eftersom så stora delar av vår offentlighet tycks ha smittats av en Bo-Inge-mentalitet att *Expressens* kulturredaktion bara några veckor innan kriget bröt ut kunde publicera en bisarr artikel, som meddelade att Per Ahlmark var den ende opinionsbildare i landet som förordade en militär intervention i Irak ("tveklös krigsbejakare", *Expressen* den 26 februari). Där alla andra påstods se nyanser och gråvita skalor menade Ahlmark att Amerika var tvunget att en gång för alla sätta stopp för Saddam Hussein.

Från *Expressens* sida var det naturligtvis inte menat som en hedersbetygelse åt den förre folkpartiledaren, utan som ytterligare ett belägg för att han, Ahlmark, förpassat sig till den svenska debattens läger av förstockade reaktionärer.

Problemet var bara att detta försök till marginalisering sade mer om det svenska värderingsklimatet än om Per Ahlmark. Det var mer en ledsam påminnelse om att vår debatt saknar intellektuella röster som Adam Michniks, György Konráds och Václav Havels – tre centraleuropéer som ställt sig bakom USA:s aktion – än ett underkännande av ståndpunkten i sig.[1]

"När jag ser på världen försöker jag undvika att använda dubbla måttstockar", skrev nyligen Adam Michnik i den inflytelserika polska dagstidningen *Gazeta Wyborcza* (29 mars), och kritiserade dem som inte förmår bedöma Bushs utrikespolitik för vad den är: "Jag försöker därigenom värdera arrogansen hos alla stormakter och inte bara den hos Bushadministrationen, som kommit att skymma sikten för så många av mina vänner i Tyskland och Frankrike."

Michnik står bakom kriget. Han gör det i övertygelsen att det är såväl moraliskt rättfärdigt som politiskt motiverat att störta en tyrann som stödjer terrorism och utvecklar egna massförstörelsevapen. I konflikten kring Irak finns dessutom en olustig amerikansk förhistoria, utförligt beskriven av Lawrence Kaplan och William Kristol i den nyutkomna boken *The War over Iraq* (Encounter Books), som Michnik inte berör, men som väl visar varför han har rätt. De senaste administrationernas hantering av Saddams regim har varit ett lättsinnigt, farligt och cyniskt spel med en av världens brutalaste män, som till slut gjorde interventionen oundviklig.

NÄR GEORGE BUSH DEN ÄLDRE drev ut Saddam Hussein ur Kuwait 1991 var skälen inte humanitära. Några år tidigare hade den irakiska regimen mördat uppemot 100 000 kurder, bland annat med hjälp av gas, utan att Washington lyfte ett finger. Medan kurderna slaktades slog till exempel en policydeklaration från Vita huset fast att "... vi inte på något sätt bör associera oss med det 60 år gamla upproret i Irak eller motsätta oss Iraks legitima försök att slå ner det".

Det tycktes inte spela någon roll vad Saddam sade eller gjorde. Han hotade Israel och Kuwait, men Bushadministrationen såg mellan fingrarna. Hans språkbruk blev mer och mer antiamerikanskt, men Washington ville ändå samarbeta. Som en reaktion på att irakiska trupper hade börjat förflytta sig längs gränsen till Kuwait i slutet av juli 1990 skrev president Bush att "... min regering fortsätter att sträva efter bättre relationer med Irak. Vi vill också fortsätta att stödja våra andra vänner i regionen, med vilka vi har gamla band. Vi ser ingen nödvändig motsättning mellan dessa två mål."

Fyra dagar senare kom svaret från Saddam: han invaderade Kuwait.

Bush den äldre styrdes av ett realpolitiskt tänkande som såg Amerikas intressen i termer av oljekällor, strategiska flaskhalsar och regional stabilitet. Mänskliga rättigheter och demokrati var i bästa fall biprodukter av politiken, inte mål i sig. George Bush körde ut Saddam ur Kuwait, men lät själva regimen vara ifred.

Efter kriget uppmanade han visserligen irakierna att störta Saddam, vilket de också försökte, men valde samtidigt att se åt sidan när oppositionen sedan krossades. För tredje gången på två decennier tilläts Saddam slakta tusentals kurder som inte lyckats fly norrut. Och i södra Irak attackerades den shiitiska befolkningen; enligt uppgifter mördades så många som 100 000 när armén drog fram genom byarna och förgiftade träskmarkerna.

Innan Bill Clinton kom till Vita huset hade han kritiserat Bushs undfallenhet

1 Uppenbart är hur påverkad den svenska debatten är av demagoger och konspirationsteoretiker som Pilger, Fisk och Said. Här hemma är, som så ofta, det mest extrema norm.

gentemot Saddam, pekat på sveket mot irakierna samt visat på faran med att upprätthålla relationer med despotiska regimer. Det var dock en märklig kritik, med tanke på det som sedan följde.

Clinton ville väl, men vågade aldrig löpa linan ut. Hans administration föredrog i stället att skicka iväg "signaler" och "meddelanden" (spridda skurar av kryssningsrobotar), som inte löste några som helst problem. Det var oviljan att riskera amerikanska liv som styrde Clintons utrikespolitiska agenda – vilket blev förfärande tydligt under massmördandet på Balkan – liksom en rädsla sedan erfarenheten i Vietnam att dra nytta av världens starkaste försvarsmakt.

Saddam Hussein fattade snabbt budskapet. Han kunde i lugn och ro fortsätta leka katt och råtta med FN:s vapeninspektörer och utveckla sina massförstörelsevapen. Han visste ju att inget skulle hända.

Och mycket riktigt hände inget. Kriserna följde, en efter en. I ett desperat försök att säkra "freden" 1998 besökte Kofi Annan Bagdad för att förhandla. FN:s generalsekreterare trodde då att han lyckades få regimen att samarbeta, och mottogs naturligtvis med jubel när han återvände till högkvarteret i New York, men än en gång lurade den irakiske diktatorn det så kallade världssamfundet. Senare samma år kastade han ut vapeninspektörerna, vilket fick USA och Storbritannien att svara med "Operation ökenräv", en fyra dagar lång missilattack mot Irak som inte åstadkom något. Lawrence Kaplan och William Kristol kallar Clintons politik för "liberalt önsketänkande". Globaliseringen skulle fixa världens alla problem, hoppades presidenten, och när den inte gjorde det sneglade Clinton nervöst på opinionssiffrorna innan han eventuellt agerade.

Konsekvenserna var förödande. När den nya Bushadministrationen trädde till satt Saddam fortfarande i orubbat bo, FN:s sanktionspolitik hade med Frankrikes, Rysslands och Kinas goda minne eroderat och risken att Irak inom kort skulle lyckas utveckla kärnvapen var, som Kenneth Pollack visat i boken *The Threatening Storm*, uppenbar.

VAD SKULLE USA GÖRA? President Bush kom inte till makten med löften om en aktiv utrikespolitik, men efter den 11 september ändrades snabbt prioriteringarna. Nu ville Bush inte enbart avrusta Saddam, utan också befria Irak och skapa demokrati i ett land som bara känt diktatur. Detta var ett brott mot företrädarnas politik. Och det var ett i högsta grad välkommet brott.

Den unge Bush återknöt därmed till ett äldre arv i amerikansk politik från presidenter som Truman, Kennedy och Reagan, och lovade att "slåss för en rättfärdig fred – en fred som gynnar friheten". Bush hade övergivit sin fars realism och förvandlat sig själv till en internationalist, som tycktes ta Amerikas värden på allvar och var beredd att kämpa för dem i världen när så krävdes.

Den så kallade Bushdoktrinen understryker behovet av amerikanskt ledarskap i världen, att spridandet av demokrati ska vara en central del i utrikespolitiken samt att USA ska kunna agera preventivt om nödvändigt (vilket knappast är en ny eller feltänkt tanke; tvärtom har världens demokratier alltför många gånger passivt låtit konkreta hotbilder utvecklas till mänskliga katastrofer).

Lawrence Kaplan och William Kristol ger sitt stöd till den nya inriktningen av utrikespolitiken. Och för det finns ännu så länge goda skäl. De argumenterar för att kriget mot Irak handlar om mer än massförstörelsevapen, Saddams våld mot den egna befolkningen och att han brutit mot 17 FN-resolutioner. I själva verket rör hanteringen av Irak grunden för hur tjugohundratalet kommer att formas – om världen ska styras efter civiliserade normer eller om diktatorer som Saddam Hussein ska tillåtas att mörda, terrorisera och utveckla de mest dödliga av vapen.

Vi kan ogilla George W. Bush som person: retoriken, sällskapet och de religiösa referenserna. Men hans kamp mot totalitarismen är också vår, och de som inte kan medge att den hittills medfört något gott bör förklara varför en leende diktator i Bagdad är att föredra framför en fruktad man på flykt. Det måste finnas en gräns för lättsinnet, även i Sverige. ■

Efter Irak väntar Nordkorea

UTBLICK/ Nordkorea. President Kim Jong Il har sedan i oktober väsentligen försvårat "eremitrikets" relationer till omvärlden genom åtskilliga provokationer. Den allvarliga krisen behöver lösas genom åtgärder som alla inblandade anser är ömsesidigt fördelaktiga.

Av
James Goodby
Före detta diplomat och ambassadör

Översättning: Karin Olsson

Nordkorea är ett utmärkt exempel på vad USA:s president George W. Bush har kallat "ett korsning mellan vänsterextremism och teknologi". Nordkorea kan beskrivas som den sista stalinistiska staten och något som påminner om konfrontationen under kalla kriget råder också fortfarande mellan Nordkorea och en del av dess grannar. Under Kim Il Sung, presidenten som grundade Nordkorea, byggdes infrastrukturen till ett kärnvapenprogram. Anläggningarna uppfördes huvudsakligen vid Yongbyon strax norr om Pyongyang. Programmet ledde till den första kärnvapenkrisen mellan USA och Nordkorea i början av 1990-talet, en kris som löstes 1994 när Clintonadministrationen slöt ett ramavtal med Nordkorea. Överenskommelsen hejdade programmet, vilket annars hade kunnat producera plutonium nog för en hel rad atombomber i dag.

Kim Il Sung dog 1994, 82 år gammal, inte långt efter att ramavtalet slutits med USA. Hans son Kim Jong Il övertog ledningen av landet och har gått i faderns fotspår med en alternativ väg till kärnvapen och ett projekt för anrikning av uran genom gascentrifugering. I oktober 2002 anklagade en hög tjänsteman vid amerikanska UD Nordkoreas representanter i Pyongyang för att deras regering hade ett hemligt program för anrikning av uran. Till allmän förvåning medgav nordkoreanerna att det stämde, och sade att de hade rätt att ha ett sådant program. Det blev inledningen till den andra nordkoreanska kärnvapenkrisen.

Medgivandet innebar att Nordkorea erkände att landet brutit mot ramavtalet mellan USA och Nordkorea, och även mot en elva år gammal överenskommelse mellan Nordkorea och Sydkorea, enligt vilken Koreahalvön skulle vara fri från kärnvapen. Under det senaste halvåret har Kim Jong Il oavbrutet trappat upp krisen med den ena provokationen efter den andra.

Bushadministrationens svar på provokationerna har varit förvånansvärt nedtonade; man har förnekat att någon kris existerar och vägrat att ta upp direkta samtal med Nordkorea förrän Kim Jong Il bevisligen upphört med de aktiviteter som var ett flagrant brott mot ingångna överenskommelser. USA:s hållning grundar sig på en övertygelse att regimen Kim Jong Il tidigare framgångrikt bedrivit utpressning mot amerikanska regeringar genom dåligt uppförande. Administrationen har bestämt sig för att bryta det mönstret, även till priset att Nordkorea tillåts fortsätta med sitt kärnvapenprogram.

Under tiden har Nordkorea dragit sig tillbaka från ickesprid-

ningsavtalet i fråga om kärnvapen, vilket landet också har brutit mot, och sparkat ut de inspektörer från Internationella atomenergiorganet IAEA, som övervakade att ramavtalet följdes. Nordkorea har vidtagit åtgärder för att åter starta sin avstängda femmegawatts kärnreaktor för produktion av elektricitet och en del aktivitet har observerats vid upparbetningsanläggningen, där plutonium kunde utvinnas från omkring 8 000 bränslestavar som förvaras i en kylanläggning i närheten. Enligt beräkningar skulle Nordkorea inom ett par månader kunna få fram tillräckligt mycket plutonium för sex till åtta kärnvapen, och skulle kunna framställa dem före slutet av året. Provflygningar av kortdistansrobotar mot fartyg har utförts, samtidigt som Pyongyang vecka för vecka trappar upp sina provocerande aktiviteter. Prov med långdistansrobotar kan komma att återupptas. Det är en verklig kris, oavsett hur Bushadministrationen väljer att beskriva läget.

Hur har denna situation uppstått? Ramavtalet från 1994 skulle, när det genomförts fullt ut, mer eller mindre ha normaliserat relationerna mellan de båda länderna. Fyra år senare hade det dock inte hunnit så långt. I november 1998 uppdrog president Clinton åt tidigare försvarsministern William Perry att göra en samlad översyn av Nordkoreapolitiken. Uppdraget var en reaktion på en nordkoreansk provflygning med en långdistansrobot över Japan i augusti samma år. Perrys rekommendation var att få till stånd överenskommelser med Nordkorea, och detta blev den politiska hållning Clinton intog under sista året av sin andra presidentperiod. Nordkorea fick möjlighet att välja: antingen allmänt förbättrade relationer med USA i utbyte mot att kärnvapenprogrammet stoppades, eller också fortsatta konfrontationer med USA, vilket skulle medföra att Nordkoreas situation ekonomiskt och försvarsmässigt gradvis skulle försämras.

Det var i denna kontext som Nordkoreas högsta militära befälhavare, marskalk Cho Myong Rok, besökte Washington på hösten 2000. Det besöket följdes av ett besök i Nordkorea av utrikesminister Madeleine Albright, som reste till Pyongyang den 24 oktober 2000 för att träffa Kim Jong Il, samtidigt som uppmuntrande tecken tydde på att han skulle visa återhållsamhet i sitt kärnvapenprogram. President Clinton övervägde till synes allvarligt ett eget besök för att träffa åtminstone en principöverenskommelse, som skulle ha stoppat Nordkoreas program för ballistiska missiler. Vad var det som slog fel?

SVAREN ÄR AV SKILDA SLAG och brukar bero på bedömarens politiska orientering. För konservativa förespråkare av en hård linje är Nordkorea en del av "ondskans axel". Enligt många erfarna tjänstemän inom administrationen kan man helt enkelt inte lita på nordkoreanerna. Och som *Wall Street Journal* framfört på ledarplats nyligen kan president Bush, så snart han har satt sig i respekt i Irak, vända sig till Nordkorea med desto större kraft.

De som försvarar Clintonadministrationens ansträngningar att sätta betsel på Nordkorea anser visserligen att Kim Jong Ils handlande inte bör tolereras. Men de menar att Bushregeringens beslut i mars 2001 att inte följa utrikesminister Colin Powells rekommendation att fortsätta på Clintonadministrationens linje, bara förvärrade problemet och åstadkom ett flera månader långt vakuum. Dessa personer manar till direkta samtal med Nordkorea för att lösa kärnvapenkrisen innan det är för sent.

Det kan också finnas en annan tankegång i Washington, och den kan Colin Powell ha företrätt när han i december tillkännagav att Nordkorea redan hade två kärnvapen, och antydde att det inte skulle göra någon större skillnad om landet fick ett par till. Var det rätt och slätt ett försök att uppskjuta en Koreakris så länge Irakkrisen fortfarande var glödhet? Kanske det. Men det kan också vara så att han instämmer i vad många bedömare anser: att Nordkorea är en stat som misslyckats och förr eller senare kommer att falla samman. Under tiden hålls den i schack från alla håll av mäktigare stater. Nordkoreas kärnvapen kan avskräcka från ett angrepp som ändå aldrig kommer att inträffa, men är i övrigt oanvändbara. När regimen till sist kollapsar övertas kärnvapnen av Sydkorea, en vänligt sinnad stat som då skulle kunna förstöra dem.

Fokus på Nordkorea.

Foto: Charles Dharapak/ Pressens bild

Vart och ett av dessa synsätt har ett visst fog för sig. Förvisso finns en del likheter mellan Kim Jong Ils agerande och faderns. Den nordkoreanska ledningen har inte ansett det möjligt att öppna landet för inflytande utifrån annat än under strikt kontrollerade former, uppenbarligen med tanke på vad som skett i Östeuropa. Ett slut på konfrontationen med Sydkorea och USA har troligen tett sig som ett hot mot regimens överlevnad. Inför förlusten 1991 av landets huvudsakliga yttre stöd Sovjetunionen valde Kim Il Sung att tillfälligt inta en försonlig politisk hållning till Sydkorea. Två viktiga överenskommelser slöts med grannen i söder: den ena lovade samarbete över hela linjen, även militärt; enligt den andra skulle inget av länderna tillåta kärnvapen inom sina gränser. Innan någondera överenskommelsen kunde sättas i verket fullt ut 1992 avbröts processen av Nordkoreas allt öppnare kärnkraftsambitioner och de reaktioner som följde i Sydkorea och USA.

Den nukleära krisen fortsatte att förvärras fram till 1994 när den löstes med ramavtalet, om än tillfälligt som det nu ser ut. Medling av förre presidenten Jimmy Carter och hot från Clintonadministrationen om militär amerikansk aktion krävdes innan Kim Il Sung gick med på att stoppa sina plutoniumproducerande anläggningar. I priset ingick också två lättvattenreaktorer, som inte skulle tillåtas bli fler, och årliga leveranser av bränsleolja från USA till Nordkorea.

Enligt samstämmiga rapporter höll nordkoreanerna sin del av överenskommelsen i den bemärkelsen att allt vad de gått med på att göra vid Yongbyon blev gjort. Men byggandet av de nya reaktorerna släpade flera år efter planerat fullbordande. Från nordkoreansk synpunkt såg detta troligen ut som att USA inte levde upp till sina åtaganden. Sanningen är att Nordkorea inte gjorde mycket för att uppmuntra den goda viljan i Washington, och i den amerikanska kongressen var stödet svagt för att visa god vilja mot den despotiska regeringen i Pyongyang.

MÅNGA AMERIKANSKA EXPERTER tror att det nordkoreanska uppförandet bara blir sämre av regimens isolering från den övriga världen. I själva verket inledde den tidigare presidenten i Sydkorea Kim Dae Jung sin berömda "solskenspolitik" av kontakter med Nordkorea huvudsakligen för att bryta den isoleringen. Men dagens Nordkorea visar på många sätt kusliga likheter med "eremitriket", som Korea kallades på 1800-talet. Kim Il Sungs grundläggande doktrin om självtillräcklighet, *juche*, råder alltjämt, och nästan av nödtvång.

Ändå har både Kim Il Sung och Kim Jong Il gjort en del ansträngningar för att knyta fler kontakter med världen, sonen till och med mer än fadern. Det måste också sägas att världen under en längre tid inte visat sig särskilt mottaglig för de nordkoreanska signalerna. Nordkoreas regim tillhör de mest repressiva i världen. Den har föga att erbjuda i fråga om handel eller investeringar. En rad militärt dominerade regeringar i Sydkorea innan det civila styret konsoliderades var ointresserade av relationer med Nordkorea och bestraffade uttryckligen de medborgare som försökte utveckla sådana relationer. Nordkorea beskrev å sin sida Sydkorea som en marionett åt USA och poserade som intresserat av en återförening som USA stod i vägen för.

Inte förrän under president Roh Tae Woos regim i början av 1990-talet utvecklade Sydkorea en "Nordpolitik", en politisk linje av begränsade kontakter med Nordkorea. Under den perioden hölls möten på kabinettsnivå med Nordkorea. Tankar utbyttes om hur man skulle bygga upp förtroende och kontrollera vapen. President George Bush den äldre bidrog på ett betydelsefullt sätt till dialogen mellan Nord och Syd genom att avlägsna kärnvapen från Sydkorea och inskränka de gemensamma amerikanska och sydkoreanska militärövningarna. Både Kina och Sovjetunionen ansåg det lämpligt att upprätta starka band med Sydkorea, vid den tiden en dynamisk ekonomisk partner åt dem båda, till skillnad från Nordkorea som bara tärde på deras egna resurser. Troligen var det detta som tvingade Kim Il Sung att sträcka ut en hand till Sydkorea.

Kim Jong Il vet att Nordkoreas ekonomi inte fungerar, och har vidtagit förändringar i löner och priser för att monetarisera eko-

nomin. Han tycks inse behovet av att åtminstone till viss del öppna ekonomin. President Kim Dae Jung gjorde sitt bästa för att uppmuntra de ekonomiska relationerna mellan Nord och Syd. Vid det koreanska toppmötet i juni 2000 träffade han Kim Jong Il i Pyongyang, i hopp om att bryta ner hindren för ett friare utbyte mellan länderna. En del förbättringar blev det också. Men presidentvalet 2002 visade att många sydkoreaner tyckte att Kim Jong Il inte motsvarat deras ansträngningar. Kim Jong Il försökte upprätta ekonomiska förbindelser med Japan, men erkännandet av att nordkoreanska agenter på faderns tid hade kidnappat japanska medborgare till Nordkorea och att åtskilliga av dem avlidit där blev ett hinder. Den bekräftelsen på japanernas värsta farhågor gjorde tvärt slut på intresset för bättre relationer till Nordkorea. Nästa bomb briserade när Kim Jong Il erkände att det fanns ett hemligt program för anrikning av uran.

Kan något göras åt den kris som hänger över Nordostasien, förutom krig? Svaret beror av en korrekt bedömning av Kim Jong Ils verkliga avsikter, som ingen utomstående kan vara säker på. Kanske har han inte fattat något klart beslut. Det kan vara så att Kim är besluten att fortsätta sitt kärnvapenprogram om han inte hindras med militära medel. Är en nordkoreansk vapenarsenal något som världen kan leva med? Problemet är att andra länder i Asien skulle kunna följa Nordkoreas exempel. Sydkorea och Japan skulle säkerligen överväga att skaffa sig kärnvapen till skydd, Taiwan likaså. Dessa nationer har alla fredligt sinnade, ansvarsfulla regeringar, men det skulle vara ett ödesdigert slag mot tanken om icke spridande av kärnvapen om de alla beslöt att "skaffa kärnvapen". Och än värre: Nordkorea är i desperat behov av pengar och skulle kunna frestas att sälja sitt kärnmaterial, sin nukleära expertis eller till och med sina kärnvapen till högstbjudande. Som skulle kunna vara Usama bin Ladin.

USA SKULLE SÄKERT med framgång kunna genomföra ett militärt "kirurgiskt ingrepp" mot viktiga nordkoreanska kärnanläggningar vid Yongbyon, och med mycket få civila offer. Men skulle Nordkorea kunna avskräckas från att anfalla Sydkorea? Ett anfall mot Seoul skulle lägga staden i ruiner på ett par timmar. Nordkorea skulle kunna infiltrera med specialstyrkor för att förstöra viktig infrastruktur i Sydkorea. Dessa risker gör det troligt att ett militärt ingripande är en sista utväg; i varje fall kommer det att uppskjutas tills den irakiska krisen blivit mindre akut.

Finns det hopp om något slags förhandlingslösning med Nordkorea? Är det lönt att försöka nå en sådan i det läge som råder? Den första frågan vet ingen svaret på, men det är absolut nödvändigt att försöka nå en lösning. Kim Jong Il kommer att fortsätta med sitt vapenprogram om han inte tvingas stoppa det eller bjuds ett pris för att avbryta det som svarar mot hans behov.

Den allmänna bedömningen är att Kim först och främst vill att hans regim skall överleva. Han är ingen expansiv diktator av Hitlermodell och anser förmodligen att kärnvapen avskräcker omvärlden från angrepp. Med dem skulle han kanske till och med kunna spara en del av de enorma belopp han spenderar på militären. Om han blev övertygad om att tryggt kunna avstå från ett viktigt militärt program i utbyte mot andra saker som är nödvändiga för regimens fortbestånd, skulle han kanske gå med på detta. Dessa "andra saker" är väsentligen av ekonomisk natur.

Vilken förhandlingsstrategi bör användas med Nordkorea? För det första: skulle det vara ett multilateralt eller ett bilateralt närmande från USA:s sida? För det andra: skulle det vara snävt inriktat på kärnvapnen och missilfrågorna eller ha ett bredare spektrum? Bushadministrationen säger att detta är ett regionalt problem som måste lösas på något multilateralt sätt. Den säger vidare att första steget måste vara att Nordkorea rättar till det problem som orsakade krisen. Pyongyang måste förstöra sina anläggningar för anrikning av uran, återställa arrangemangen enligt ramavtalet och, enligt en del förespråkare, eliminera varje spår av förmåga att framställa kärnvapen. Det senare går utöver ramavtalets krav, men på något sätt måste Nordkorea böta för att så flagrant ha brutit mot avtalet, menar inflytelserika amerikaner. Många antyder att det minsta tänkbara kravet vore att från Nordkorea avlägsna de 8 000 förbrukade bränslestavarna. En annan åtgärd skulle vara att förstöra upparbetningsanläggningen i Yongbyon. Nordkorea har sagt sig vara berett att förhandla om kärnenergiprogrammet, men bara om USA formellt utfäster sig att inte anfalla – ett brev från presidenten räcker inte.

En multilateral lösning är nödvändig därför att alla Nordkoreas grannar påverkas av utvecklingen. De flesta av dem är ekonomiskt involverade. Om Nordkoreas problem kräver substantiell ekonomisk hjälp utifrån, vilket nästan säkert blir fallet, kan den endast åstadkommas av ett konsortium bestående av Nordkoreas grannar plus USA och EU. Organisationen för energiutveckling på Koreahalvön (KEDO), som har styrt byggandet av nya reaktorer i Nordkorea, är redan en multilateral organisation. Det vore klokt om även Ryssland och kanske ett par länder till anslöt sig. En multilateral säkerhetsmekanism kommer kanske också att krävas för att övervaka övergången till en mer fredlig ordning i och omkring Koreahalvön. Bushadministrationen har rätt i att det behövs en regional lösning, men en sådan kräver amerikanskt ledarskap och USA har varit förvånansvärt passivt.

EU har en viktig roll att spela i ett fredsavtal. Nordkorea har bättre relationer till EU än till USA.

EU har en viktig roll att spela i ett fredsavtal. Nordkorea har bättre relationer till EU än till USA. Sverige, som haft en ambassad i Pyongyang i decennier, har en del mycket välinformerade experter på Nordkorea och har visat ett aktivt intresse för ärenden som rör Korea. Det är inte bara finansiella och kommersiella relationer som behövs: Nordkorea har så gott som ingen expertis på skötseln av en modern ekonomi som åtminstone till någon del skulle kunna integreras med den regionala och globala ekonomin. Av EU har nordkoreanerna fått stöd med utbildningsprogram för att avhjälpa denna brist. Så bör ske i större skala.

Japan skulle kunna bidra väsentligt på det ekonomiska området men det blir nödvändigt att återförena familjerna till bortförda japaner innan något större program kan lanseras. Både Ryssland och Kina hjälper till att öppna den förseglade gränsen mellan Nordkorea och Sydkorea med järnvägslinjer in i Nordkorea. Vid sidan av mat, handel och investeringsstöd är USA i en position som gör det möjligt att utsträcka Nunn-Lugar-avtalet om bistånd för minskande av hot och hjälpa till med att omvandla militära program till civila. Bushadministrationen gör rätt i att prioritera ett slut på Nordkoreas kärnvapenprogram; åtminstone en frysning av det skulle behövas för att hejda tillväxten av den nordkoreanska vapenarsenalen. Men problemet har varit att USA har intagit en alltför endimensionell hållning. Det är naturligt att USA har inriktat sig på sina egna problem med nordkoreanska missiler, atombomber och farlig militär export och försummat sådana mindre angelägenheter som är av intresse för Nordkorea. Sydkorea har inte gjort samma misstag eftersom detta land haft ekonomiska program och familjeåterförening i blickpunkten. Både USA och Sydkorea får dock svårt att vinna politiskt stöd för bistånd till Nordkorea när det saknas ett klart gensvar från Pyongyang.

Det behövs en strategi som går ut på att engagera Nordkorea i program av väsentlig vikt för landet och i gengäld en verklig, inte bara symbolisk ömsesidighet. Annars kommer de nordkoreanska krisepisoderna att fortsätta, tills en dag någon av dem övergår i ett regelrätt krig. "Mer för mer", som Koreakännarna sammanfattar den, är helt klart den allmänna strategi som är den rätta. Förutom ekonomi och avancerade vapen måste också det juridiska ramverk ses över, som tekniskt sett styrt relationerna mellan Nordkorea, Sydkorea och USA sedan 1953. Avtalet om vapenstillestånd det året behöver vid någon tidpunkt ersättas av ett formellt avtal om ett slut på kriget och upprättande av en ny relation mellan de tre huvudaktörerna. USA:s trupper i Korea kommer också att behöva få sin roll anpassad efter nya omständigheter, och detta diskuteras redan.

Slutligen får genomgripande förändringar i Sydkorea helt klart effekter på Nordkoreas relationer med övriga världen. En yngre generation av sydkoreaner avgjorde presidentvalet i december 2002, då Roh Moo Hyun, en stark anhängare av kontakter med Nordkorea, valdes framför en mer konservativ kandidat. President Roh har också sagt att han vill ha en mer jämlik allians mellan USA och Sydkorea. Det är inte längre en konservativ elit som styr Sydkorea och fattar de viktiga besluten om relationer med Nordkorea. De som minns Koreakriget 1950–1953 blir färre, och yngre, inte nödvändigtvis proamerikanska koreaner träder i förgrunden; en del av dem ogillar vad de ser som USA-dominans. Som demokratisk nation måste Sydkoreas regering lyssna till folket. Sydkoreas relationer med Nordkorea blir mindre återhållsamma än under de militärt dominerade regeringarnas tid – på gott eller ont. Och amerikanska önskemål och amerikansk policy kommer inte att möta samma allmänna samtycke som i det förflutna. Blir det någon vändpunkt i det koreanska folkets tragiska historia är det därför att en ny generation sydkoreaner är redo för förändring. Trots många tecken på motsatsen kan man bara hoppas att också Nordkorea är redo.

TEMA: MEDELKLASS UTAN MEDEL

SVARTA UTSIKTER

Illustration: Claes Jurander

FÖR FLITIGA

PAUL KRUGMAN: Den strävsamma medelklassen i USA har förlorat sin ställning. Pengarna hamnar i ett fåtal fickor.

FREDRIK BERGSTRÖM och ROBERT GIDEHAG: Lönen för mödan är usel i Sverige. Det är omöjligt att förbättra villkoren genom arbete.

ULRICH BECK: Mellanskiktets chans ligger i ett kosmopolitiskt engagemang. Så kan det globala kapitalet utmanas. *Sidorna 16–28*

Ojämlikhetens pris: en utarmad medelklass

ESSÄ/ Girighetens gap. Egen framgång ger vinst till alla. Detta amerikanska recept har motiverat att framgångsrika vd:ar under de senaste decennierna fått enorma löneökningar. Problemet är att övriga löner bara stigit marginellt, vilket skapat gigantiska inkomstklyftor. Borta är det starka medelklassamhället från 1950- och 1960-talet. Tillbaka är den store Gatsby.

Av
Paul Krugman
Kolumnist i *NY Times* och professor vid Princeton University

Översättning: Karin Olsson

När jag växte upp som tonåring på Long Island var det en av mina favoritutflykter att åka och titta på de ståtliga residens från guldålderns dagar som låg längs norra kusten. De var monument över en svunnen era i samhället, när de rika hade råd att hålla sig med de arméer av tjänstefolk som behövdes för att leva ståndsmässigt i ett hus lika stort som ett europeiskt palats. När jag såg dem var den eran naturligtvis för länge sedan över. Nästan inget av Long Island-husen tjänade fortfarande som privatbostad. Om de inte hade förvandlats till museer inrymde de vårdhem eller privatskolor.

Det Amerika där jag växte upp, 1950- och 1960-talets Amerika, både var och upplevdes nämligen som ett medelklassamhälle. De enorma skillnaderna från guldålderns tid i inkomst och tillgångar hade försvunnit. Jo, underklassens fattigdom fanns förstås, men för tidens konventionella vishet såg den mera ut som ett socialt än ett ekonomiskt problem. Och jo, naturligtvis levde en del välbärgade affärsmän och arvingar till stora förmögenheter långt bättre än genomsnittsamerikanen. Men de var inte rika på samma sätt som rövarbaronerna varit rika, de som uppfört residensen åt sig, och inte var de lika många heller.

Den dagliga erfarenheten bekräftade känslan av ett relativt jämställt samhälle. Högutbildade professionella, direktörer på mellannivå, collegelärare, till och med advokater gjorde ofta gällande att de tjänade mindre än organiserade arbetare. De som ansågs ha det mycket gott ställt bodde i etagelägenheter, anlitade städhjälp en gång i veckan och reste till Europa på sommarsemester. Men de skickade sina barn till offentligt finansierade skolor och satt själva bakom ratten när de for till jobbet, precis som alla andra.

Nu lever vi i en ny guldålder, lika extravagant som den första. De ståtliga husen har gjort comeback. År 1999 hade *New York Times Magazine* en porträttartikel om Thierry Despont, "överdrifternas eminens", en arkitekt som specialiserar sig på att rita hus åt de superrika. Hans skapelser brukar omfatta mellan 18 000 och 55 000 kvadratmeter; husen i övre delen av skalan är obetydligt mindre än Vita huset. Det behöver inte sägas att arméerna av tjänstefolk är tillbaka igen de också. Liksom lustjakterna.

Men få människor har klart för sig hur mycket klyftan mellan de mycket rika och de övriga faktiskt har vidgats under en relativt kort tidsperiod. I själva verket räcker det med att föra ämnet på tal för att utsättas för beskyllningar om "klasskamp", "avundsjukepolitik" och så vidare. Och mycket få människor är verkligen beredda att tala om de djupgående följderna, ekonomiskt, socialt och politiskt, av den allt vidare klyftan.

Ändå kan man inte förstå det som händer i dagens Amerika utan att förstå vidden av, orsakerna till och konsekvenserna av den enorma ökning av ojämlikhet som har ägt rum de senaste 30 åren, och i synnerhet den häpnadsväckande koncentrationen av inkomster och förmögenhet i händerna på ett fåtal. Koncentrationen av inkomster i toppskiktet är en nyckelorsak till att USA, trots alla sina ekonomiska framsteg, har mer fattigdom och lägre förväntad livslängd än något annat större utvecklat land.

Under de senaste 30 åren har de flesta människor bara fått blygsamma löneökningar: den genomsnittliga årslönen i Amerika uttryckt i 1998 års dollarkurs (alltså justerat för inflation) steg från 32 522 dollar år 1970 till 35 864 dollar år 1999. Det betyder en tioprocentig ökning på 29 år, framsteg visserligen, men inte så stora. Under samma tid steg dock, enligt tidskriften *Fortune*, den årliga reallönen i genomsnitt till de 100 bäst betalda vd:arna från 1,3 miljoner dollar – 39 gånger lönen för en genomsnittsarbetare – till 37,5 miljoner dollar, mer än 1 000 gånger vad en vanlig arbetare tjänar. Hur vd-lönerna löpt amok under de senaste 30 åren är i sig en häpnadsväckande historia, och en viktig sådan. Men den är bara den mest iögonfallande indikatorn på en bredare historia om hur inkomster och välstånd ännu en gång koncentrerats i USA. De rika har alltid varit annorlunda än du och jag, men de är långt mer annorlunda nu än de var för inte så länge sedan – de är faktiskt lika annorlunda nu som de var när F. Scott Fitzgerald fällde sin berömda kommentar.

ÅTMINSTONE DE SENASTE 15 åren har det varit svårt att förneka tecknen på växande klyftor i USA. Befolkningsstatistik visar tydligt att en stigande andel av inkomsterna går till de översta 20 procenten av familjerna, och inom dessa 20 procent går det mesta till de översta 5 procenten, medan andelen som går till familjerna i mitten sjunker. Trots det är det en välfinansierad och omfattande industri att förneka siffrorna. Konservativa tankesmedjor har producerat travar av studier som försöker dra dem i vanrykte, liksom metodiken och inte minst motiven hos dem som rapporterar de uppenbara fakta. Studier som tycks vederlägga påståenden om en växande ojämlikhet rekommenderas på väl synlig plats på ledarsidor och citeras ivrigt av regeringstjänstemän med högersympatier.

Den samstämmiga ansträngningen att förneka att klyftorna växer är i sig ett symtom på det ökande inflytandet hos vår framväxande plutokrati. Det gäller också det hetsiga försvaret från dem som backar upp, de som har inställningen att ojämlikhet inte spelar någon roll – eller att den kanske till och med, för att använda Martha Stewarts refräng, är något riktigt bra. Dessemellan ifrågasätts inte, om man bortser från politiskt motiverade rökridåer, att den växande ojämlikheten faktiskt existerar. Statistiken är i själva verket en smula i underkant, därför att av tekniska skäl tenderar dessa siffror att räkna mycket höga inkomster alltför lågt – troligen avspeglar de till exempel inte hur våldsamt vd-lönerna gått upp. Av andra tecken framgår klart att förutom att ojämlikheten ökar blir skillnaderna större ju närmare toppen man kommer. Det vill säga att inte bara har de översta 20 procenten familjer fått större procentuella ökningar än familjer närmare mitten: de översta 5 procenten har lyckats bättre än de 15 närmast under, den översta enda procenten bättre än de 4 närmaste, och så vidare ända upp till Bill Gates.

Studier som försöker få en mera precis bild av de höga inkomsterna har gett anmärkningsvärda resultat. För kort tid sedan gjorde exempelvis det opartiska kongressens budgetkontor, CBO, en studie där siffror på inkomstskatt och andra källor skulle förbättra den statistiska beräkningen. CBO-studien fann att mellan 1979 och 1997 steg inkomsterna efter skatt hos den översta enda procenten familjer med 157 procent, jämfört med bara 10 procent för familjer nära mitten av inkomstfördelningen. Ännu mer slående resultat kommer från en ny studie av Thomas Piketty vid franska forskningsinstitutet Cepremap, och Emmanuel Saez, nu vid University of California i Berkeley. Med hjälp av inkomstskattedata har Piketty och Saez fått fram uppskattningar av de välbärgades inkomster, de rikas och de mycket rikas ända från 1913 och framåt.

Amerika före 1930 var ett samhälle i vilket ett litet antal mycket rika personer kontrollerade en stor andel av det nationella välståndet. Vi blev ett medelklassens samhälle först efter att koncentrationen av inkomster till toppskiktet rutschade ner under perioden med New Deal och i synnerhet andra världskriget. Ekonomihistorikerna Claudia Goldin och Robert Margo har myntat beteckningen "den stora kompressionen" för det krympande av inkomstklyftorna som skedde under de åren. Inkomsterna förblev sedan ganska jämnt fördelade fram till 1970-talet: den snabba ökningen av inkomsterna under tiden för den första efterkrigsgenerationen var mycket jämnt spridd i befolkningen.

Men sedan 1970-talet har inkomstklyftorna snabbt vidgats. Piketty och Saez bekräftar vad jag misstänkte: enligt de flesta kriterier är vi i själva verket nu tillbaka i "den store Gatsbys" era. Efter en 30-årsperiod då inkomstandelarna hos de översta 10 procenten skattebetalare, den översta enda procenten och så vidare låg långt under 1920-talsnivåerna, är allihop nu så gott som tillbaka på den nivån. Och de stora vinnarna är de mycket, mycket rika. Ett ofta använt knep för att tona ner betydelsen av den växande ojämlikheten är att åberopa statistik utifrån en ganska grov uppdelning av materialets, som att dela in befolkningen i fem "kvintiler", var och en med 20 procent av familjerna, eller som mest 10 "deciler". Därifrån är det bara ett kort steg till att förneka att vi egentligen alls talar om de rika. En konservativ kommentator skulle till exempel kunna medge att det visserligen har förekommit någon ökning i den andel av nationalinkomsten som går till de översta 10 procenten skattebetalare, men sedan påpeka att vem som helst med en inkomst på över 81 000 dollar hör till dessa översta 10 procent. Så i praktiken talar vi bara om förskjutningar inom medelklasskiktet, inte sant?

Osant: de 10 procenten i toppen innehåller en massa folk som vi fortfarande skulle räkna som medelklass, men det var inte de som var de stora vinnarna. Det mesta av ökningen av den andel som de översta 10 procenten av skattebetalarna fick de senaste 30 åren var i själva verket en andelsökning för den översta enda procenten snarare än för de 9 procenten därnäst. År 1998 hade denna översta enda procent lägst 230 000 dollar i årsinkomst. I sin tur gick 60 procent av den ökningen till de översta 0,1 procenten, som hade en inkomst på lägst 3,6 miljoner dollar och en genomsnittsinkomst på 17 miljoner dollar.

En pedant skulle kunna påpeka att Piketty–Saez beräkningar slutar 1998 och att CBO:s siffror slutar ett år tidigare. Har de trender siffrorna visade bytt riktning sedan dess? Nej, med all sannolikhet inte. Allting tyder på att inkomstexpansionen i toppen fortsatte genom hela år 2000. Sedan dess måste aktiekursernas djupdykning ha trängt ihop de höga inkomsterna en smula, men statistik visar att ojämlikheten fortsatte att öka år 2001, huvudsakligen på grund av de allvarliga följder som recessionen fick för de arbetande fattiga och de nästan fattiga. När recessionen slutar kan vi vara säkra på att befinna oss i ett samhälle, i vilket de inkomstmässiga skillnaderna är ännu större än de var i slutet av 1990-talet.

Girighet. Många höga chefer använder sin position för att sko sig själva.
Foto: Corbis/Scanpix

I MITTEN AV 1980-TALET, när ekonomerna blev varse att något viktigt höll på att hända med fördelningen av inkomster i Amerika, formulerade de tre huvudsakliga hypoteser om orsakerna.

"Globaliseringen" var en hypotes som förknippade Amerikas ändrade inkomstfördelning med ökningen av världshandeln och i synnerhet den ökande importen av varor från tredje världen. Dess grundläggande budskap var att arbetarna i blåställ – den sorts människor som i min ungdom ofta tjänade lika mycket pengar som collegeutbildade chefer på mellannivå – höll på att tappa mark till följd av konkurrensen från låglönearbetarna i Asien. Ett resultat var stagnation eller nedgång i vanligt folks löner, och att en växande andel av nationalinkomsten gick till de högutbildade.

En andra hypotes kan kallas "kompetenskrävande teknologisk förändring", och förlade orsaken till den växande ojämlikheten inte till handeln med utlandet utan till innovationerna på hemmaplan. Den strida floden av framsteg i informationstekniken, hette det, hade ökat efterfrågan på högt utbildade och kompetenta personer. Och även inkomstfördelningen gynnade därför i högre grad hjärna framför muskler.

Slutligen erbjöd "superstarhypotesen" – som gavs namnet av Chicagoekonomen Sherwin Rosen – en variant av teknikhistorien. Den hävdade att modern kommunikationsteknologi ofta förvandlar konkurrens till en turnering, i vilken vinnaren blir rikligen belönad medan de närmaste medtävlarna får avsevärt mindre. Det klassiska exemplet som givit teorin dess namn är underhållningsindustrin. Som Rosen påpekade fanns det förr i tiden hundratals komiker som skaffade sig en blygsam försörjning med shower i "borstjbältet" [= de kvarter i New York som domineras av ryska judar] och på andra håll. Nu är de i stort sett försvunna, och kvar finns en handfull tv-komiker som är superstjärnor.

Dessa hypoteser diskuterades mycket och bittert, särskilt av dem som gav globaliseringen skulden för den växande ojämlikheten och dem som förknippade den med tekniken. Men de senaste åren har det bland ekonomer växt fram en känsla av att ingen av hypoteserna stämmer. Globaliseringen kan förklara en del av den relativa nedgången i arbetarlöner, men den kan inte förklara varför vd-lönerna stigit med 2 500 procent. Tekniken kan förklara varför det lönepåslag som är förenat med en collegeexamen har stigit, men kan svårligen fås att stämma med den enormt ökade obalansen inom gruppen av collegeutbildade, med små framsteg för de många men gigantiska ökningar för toppskiktet. Superstarteorin kan vara giltig för Jay Leno, men inte för de tusentals personer som blivit bedövande rika utan att synas i tv-rutan. Den stora kompressionen – de substantiellt minskade klyftorna under New Deal och andra världskriget – verkar också svårförståelig i termer av de gängse hypoteserna. Under andra världskriget tog Franklin D. Roosevelt till statlig lönekontroll för att pressa ihop löneskillnaderna. Men om det medelklassamhälle som växte fram med kriget var en konstgjord skapelse, varför varade det då i hela 30 år framåt?

En del ekonomer har försökt att förstå den tilltagande ojämlikheten genom att ta på allvar en hypotes som skulle ha ansetts ohjälpligt flummig för inte så länge sedan. Den betonar den roll sociala normer spelar för att hålla ojämlikheten i schack. Enligt detta sätt att se hade New Deal en djupare inverkan på det amerikanska samhället än till och med de mest hängivna beundrarna har antytt: med "nya given" infördes normer om relativ lönejämlikhet som blev bestående i över 30 år och skapade det breda medelklassens samhälle vi kom att ta för givet. Men de normerna började lösas upp på 1970-talet och har fortsatt så i ökande tempo.

Främsta illustrationen till detta synsätt är historien om vd-lönerna. På 1960-talet uppförde sig Amerikas storföretag mer som socialistrepubliker än som kapitalistiska företag i knivskarp konkurrens, och topp-vd:ar betedde sig mer som byråkrater i tjänst hos det allmänna än som industriledare. Begrunda hur John Kenneth Galbraith 1967 beskriver vd-beteende i boken *The New Indus-*

trial State: "Företagsledningen går inte hänsynslöst in för att sko sig själv – en sund ledning förväntas visa återhållsamhet." Att ledningen såg till den egna nyttan hörde det förgångna till: "Med makten att fatta beslut följer tillfälle att tjäna pengar. [...] Skulle alla försöka göra det [...] skulle företaget bli ett kaos av konkurrens och girighet." 35 år senare har den ledande artikeln i *Fortune* rubriken "Du köpte. De sålde." Omslagstexten förkunnar: "Över hela Företagsamerika sålde direktörerna i toppen aktier till och med när deras företag hängde på repet. Vem fick stå kvar och ta stöten? Du." Som sagt, vi har blivit ett annorlunda land.

HUR KOM DET SIG att företagskulturen ändrades på detta sätt? Ekonomer och managementteoretiker har bara börjat fördjupa sig i den frågan, men det är lätt att antyda några faktorer. En var finansmarknadernas strukturförändring. I sin nya bok *Searching for a Corporate Savior* nämner Rakesh Khurana vid Harvard Business School att under 1980- och 1990-talet byttes "managementkapitalismen" – den som omgav mannen i den grå flanellkostymen – ut mot "investerarkapitalism". Institutionella investerare var inte hågade att låta en vd själv utse sin egen efterträdare i företaget; de ville ha heroiska ledare, ofta hämtade utifrån, och var beredda att betala väldiga summor för att få dem. Undertiteln på Khuranas bok är för övrigt "The Irrational Quest for Charismatic C.E.O.'s."

Men managementteoretiker på modet ansåg inte att det var irrationellt. Sedan 1980-talet har vikten av "ledarskap" alltmer betonats, i betydelsen personligt och karismatiskt ledarskap. När Lee Iacocca hos Chrysler blev en affärskändis i det tidiga 1980-talet var han praktiskt taget ensam: Khurana meddelar att 1980 hade bara ett nummer av *Business Week* en vd på omslaget. År 1999 var antalet uppe i 19 stycken. Och när det väl blivit normalt och till och med nödvändigt för en vd att vara berömd, blev det också enklare att göra honom rik.

Ekonomer gjorde också sitt till för att göra tidigare otänkbara vd-löner legitima. Under 1980- och 1990-talet hävdade en störtflod av akademiska uppsatser – som i populärversion dök upp i affärspressen och arbetades in i konsultförslag – att Gordon Gekko hade rätt: girighet är bra, girighet ger resultat. För att få ut bästa möjliga prestation av vd:ar, hävdade dessa texter, måste man se till att deras intressen sammanföll med aktieägarnas. Och det gjorde man med stora poster av aktier eller optioner.

Vad ekonomer som Piketty och Saez nu låter förstå är att vd-betalningens utveckling representerar en bredare historia. Mycket mer än ekonomer och förespråkare av marknadsfrihet vill föreställa sig bestäms löner, i synnerhet på toppnivå, av sociala normer. Det som hände kring 1930- och 1940-talet var att nya normer av jämlikhet etablerades, till stor del på politisk väg. Och det som sedan hände på 1980- och 1990-talet var att dessa normer löstes upp och ersattes av ett etos enligt vilket "vad som helst går för sig". Och ett resultat var den explosionsartade ökningen av inkomster i toppen av skalan.

SOM SVAR PÅ ETT E-POSTMEDDELANDE från en kanadensisk tittare höll Robert Novak i tv-programmet *Crossfire* ett litet tal: "Marg, som de flesta kanadensare är du dåligt informerad, och du har fel. USA har den längsta levnadsstandarden – den högsta förväntade livslängden i något land i världen, inklusive Kanada. Det är sanningen." Men det var Novak som hade fått fakta om bakfoten. Kanadensarna kan förvänta sig att leva cirka två år längre än amerikanerna. I själva verket är den förväntade livslängden i USA avsevärt lägre än i Kanada, Japan och varje större nation i Västeuropa. I genomsnitt kan vi amerikaner förvänta oss liv som är lite kortare än grekernas, men lite längre än portugisernas. För män är den förväntade livslängden lägre i USA än Costa Rica.

Men man kan förstå varför Novak antog att vi var nummer ett. När allt kommer omkring är vi faktiskt den rikaste stora nationen, med en real BNP per capita omkring 20 procent högre än Kanadas. Och det har varit en trosartikel i vårt land att när tidvattnet stiger lyfter det alla båtar, inte bara vissa. Vårt höga och stigande nationella välstånd, det innebär väl en hög levnadsstandard, inklusive god sjukvård, för alla amerikaner? Nej, inte riktigt. Fastän Amerika har högre per capita-inkomst än andra högutvecklade länder, visar det sig huvudsakligen bero på att våra rika är så mycket rikare. Och här är en radikal tanke: om de rika får mer, blir det mindre över åt alla andra.

Det konstaterandet, som bara är en fråga om matematik, kommer garanterat att medföra beskyllningar om "klasskamp". Om den som beskyller är mera specifik serverar han antagligen två skäl till att det är dumt att hetsa upp sig över hur mycket somliga människor i toppskiktet tjänar. Först säger han att det kanske ser ut som eliten får en massa pengar, men det är ändå bara en liten del av helheten; det vill säga när allt kommer omkring får de rika ingen vidare stor del av kakan. Sedan säger han att om man försöker göra något för att minska inkomsterna i toppen så kommer det att skada, inte hjälpa, dem som befinner sig längre ner på inkomstskalan, därför att försök att omfördela inkomster skadar initiativkraften. Dessa argument för att inte bry sig ser ut att stämma. Och de var helt och hållet korrekta en gång i tiden, nämligen på den tiden när vi hade ett medelklassamhälle. Men de är avsevärt mindre sanna nu.

Röda mattan för vd:n. Amerikas rikedomar är koncentrerade till ett litet toppskikt.
Illustration: Jim Frazier Corbis/Scanpix

För det första är de rikas andel av totalinkomsten inte längre försumbar. I dessa dagar får 1 procent av familjerna ungefär 16 procent av den samlade inkomsten före skatt, och omkring 14 procent efter skatt. Den andelen har i runda tal fördubblats de senaste 30 åren och är nu ungefär lika stor som den de 40 procenten på botten av befolkningen får. Det innebär en stor överföring av inkomst till toppskiktet; rent matematiskt måste det betyda att de mindre välbeställda familjernas inkomster växte betydligt långsammare än genomsnittsinkomsten. Och det gjorde de. Korrigerat för inflation växte den genomsnittliga familjeinkomsten – den totala inkomsten dividerad med antalet familjer – med 28 procent från 1979 till 1997. Men medianinkomsten för en familj – inkomsten för en familj i mitten av fördelningsskalan, en bättre indikation på hur den typiska amerikanska familjen har det – växte bara 10 procent. Och inkomsten för den femtedel av familjerna, som befinner sig längst ner, föll faktiskt en smula.

Vi är stolta, och det med rätta, över vår historia av ekonomisk tillväxt. Men de senaste decennierna har anmärkningsvärt litet av den tillväxten sipprat ner till vanliga familjer. Medianinkomsten

för en familj har stigit bara 0,5 procent om året, och så långt vi kan utläsa av något osäkra siffror berodde så gott som hela ökningen på att gifta kvinnor förlängde sin arbetstid, utan att tjäna så mycket mer i reallön. Vidare avspeglar inte inkomstsiffror hur mycket otryggare livet blivit för vanliga arbetare. På den tiden då General Motors internt gick under namnet Generous Motors kände många arbetare att de hade betydande trygghet i jobbet; företaget skulle inte avskeda dem annat än i nödfall. Många hade avtal som garanterade sjukförsäkring även om de skulle friställas, de hade pensionsförmåner som inte var beroende av aktiemarknaden. Nu är massavskedanden från gamla väletablerade företag vardagsmat, att förlora jobbet betyder att förlora försäkringen, och som miljoner människor fått lära sig är en 401 (k) pensionsplan ingen garanti för att gå i pension med goda villkor.

Ändå kommer många att säga att även om USA:s ekonomiska system kan ge upphov till en hel del ojämlikhet ger det också upphov till mycket högre inkomster än något annat system, så att alla får det bättre ställt. Höga inkomster i toppskiktet är, säger den konventionella klokskapen, resultatet av ett system med en fri marknad som ger enorma drivkrafter till prestationer. Och systemet åstadkommer dessa prestationer, vilket betyder att välstånd i toppen inte skapas på bekostnad av oss andra.

Den skeptiske kan anmärka att den explosionsartade ökningen av vd-löner i bästa fall ser ut att vara löst förbunden med faktisk prestation. Jack Welch var en av de tio högst betalda vd:arna i USA år 2000 och man skulle kunna påstå att han gjorde sig förtjänt av det. Men gäller det Dennis Kozlowski hos Tyco eller Gerald Levin hos Time Warner, som också var bland dessa tio? Tvivlaren kunde också framhålla att även under den ekonomiska boomen i slutet av 1990-talet var USA:s produktivitetstillväxt inte bättre än den var under den stora expansionen efter kriget, den era då Amerika verkligen var medelklasspräglat och vd:ar var måttligt välavlönade teknokrater.

Men kan vi skaffa fram några direkta belägg för följderna av ojämlikhet? Vi kan inte spela upp historien baklänges och fråga vad som skulle ha hänt om de sociala normerna i medelklassens Amerika hade fortsatt att begränsa inkomsterna i toppskiktet och om regeringspolitiken hade motarbetat en växande ojämlikhet i stället för att förstärka den, vilket är vad som faktiskt hände. Men vi kan jämföra oss med andra utvecklade länder. Och resultatet är en smula överraskande.

Många amerikaner antar att eftersom vi är det rikaste landet i världen med en real BNP per capita som överstiger andra större utvecklade länders, måste amerikaner på alla nivåer ha det bättre ställt – det är alltså inte bara våra rika som är rikare än sina likar i andra länder, utan den typiska amerikanska familjen har det mycket bättre ställt än den typiska familjen på andra håll, och till och med våra fattiga har det bra efter utländska mått.

MEN DET ÄR INTE SANT. Låt mig ta Sverige som exempel, det stora skräckexemplet för de konservativa. För ett par månader sedan gjorde det konservativa cyberoraklet Glenn Reynolds sensation med påpekandet att Sveriges BNP per capita är ungefär jämförbar med Mississippis – titta bara, dumbommarna som tror på välfärdsstaten har försatt sig i fattigdom! Förmodligen antog han att det betyder att den vanlige svensken är lika fattig som en typisk invånare i Mississippi och därför har det mycket sämre ställt än en typisk amerikan.

Men den förväntade livslängden i Sverige är cirka tre år längre än den är i USA. Barnadödligheten är hälften så stor som i USA och mindre än en tredjedel av den i Mississippi. Funktionell analfabetism är mycket ovanligare än i USA.

Hur är detta möjligt? Ett svar är att BNP per capita är ett något missvisande mått. Svenskar har längre semester än amerikaner, alltså jobbar de färre timmar om året. Det gör de av fritt val, inte på grund av bristande ekonomisk prestation. Real BNP per arbetad timme är 16 procent lägre än i USA, vilket gör att svensk produktivitet är i nivå med Kanadas.

Men kärnpunkten är att även om Sverige kanske har lägre genomsnittsinkomst än USA beror det i huvudsak på att våra rika är så mycket rikare. Den svenska medianfamiljen har en levnadsstandard som i stora drag kan mäta sig med medianfamiljens i USA: lönerna ligger om möjligt högre i Sverige och en tyngre skattebörda motverkas av att det offentliga tillhandahåller sjukvård och generellt bättre offentlig service. Och om man går mer ut i periferin av inkomstfördelningen ligger svensk levnadsstandard en bra bit högre än i USA. Svenska barnfamiljer vid 10:e percentilen – de som är fattigare än 90 procent av befolkningen – har inkomster som är 60 procent högre än motsvarande familjer i USA. Och mycket få personer i Sverige upplever den djupa fattigdom som är bara alltför vanlig i USA. Ett mått: år 1994 hade bara 6 procent av svenskarna mindre än 11 dollar om dagen att leva på, jämfört med 14 procent i USA.

Kontentan av denna jämförelse är att även om man tror att Amerikas höga nivåer av ojämlikhet är priset för vår höga nivå av nationell inkomst, är det inte alls klart att det priset är värt att betala. Att konservativa då och då ägnar sig åt att smutskasta Sverige beror på att de vill övertyga oss om att det inte finns någon kompromiss mellan ekonomisk effektivitet och jämlikhet – om man försöker ta från de rika och ge åt de fattiga så gör man det sämre för alla. Men jämförelsen mellan USA och andra utvecklade länder ger inget stöd åt denna slutsats. Ja, vi är den rikaste större nationen. Men eftersom så mycket av vår nationalinkomst är koncentrerad till relativt få händer har stora skaror av amerikaner det sämre ställt ekonomiskt än deras motsvarigheter i andra utvecklade länder.

Och vi skulle till och med kunna utmana från andra hållet: ojämlikheten i USA har enligt mångas förmenande nått nivåer där den är kontraproduktiv. Det vill säga man kan påstå att vårt samhälle skulle vara rikare om dess rikaste medlemmar inte fick fullt så mycket. Den mest imponerande ekonomiska tillväxten i USA:s historia sammanföll med den period då medelklassen dominerade, generationen efter andra världskriget, när inkomsterna var allra mest jämnt fördelade. Men låt oss se på ett specifikt fall, de extraordinära löneförmånerna för dagens toppdirektörer. Är dessa bra för ekonomin?

Till för kort tid sedan var det en nästan oomtvistad allmän sanning att vad man än kunde säga i övrigt så hade de nya kejserliga vd:arna presterat resultat som skyhögt överträffade vad de fick i ersättning. Men nu när börsbubblan brustit har det blivit alltmer tydligt att de stora löneförmånerna kostade en del trots allt. I själva verket kan det pris aktieägarna och samhället i stort fått betala ha varit många gånger högre än den summa som faktiskt betalades till direktörerna.

I själva verket kan det pris aktieägarna och samhället i stort fått betala ha varit många gånger högre än den summa som faktiskt betalades till direktörerna.

DET ÄR LÄTT ATT HAJA TILL inför detaljerna i företagsskandalerna – insiderlån, aktieoptioner, "special-purpose entities", "mark-to-market", "roundtripping". Men det finns ett enkelt skäl till att detaljerna är så komplicerade. Alla dessa planer gjordes upp för att gagna företagens insiders, för att pumpa upp ersättningen till vd och kretsen närmast honom. Men medan alla skrankor har försvunnit inom det amerikanska företaget är yttervärlden, inklusive aktieägarna, fortfarande nogräknad och vd:ar som öppet roffar åt sig är ännu inget som accepteras. Rofferiet måste kamoufleras och ske via komplicerade konstruktioner, som kan förklaras rationellt för outsiders och kallas snillrik företagsstrategi.

Ekonomer som studerar brottslighet säger oss att brott är ineffektiva: brottsligheten kostar ekonomin mer än det belopp som stjäls. Brott och rädslan för brott avleder resurser från produktiv användning: brottslingar lägger ner tid på att stjäla i stället för att producera och potentiella brottsoffer gör av med tid och pengar på att försöka skydda sin egendom. Likaså har de saker folk gör för att undvika att bli offer – exempelvis hålla sig undan från farliga stadsdelar – sitt pris även när de lyckas avvärja ett faktiskt brott.

Detsamma gäller när företag missköter sig, antingen det verkligen innefattar lagbrott eller ej. Vd:ar som sysslar med att tänka ut nya sätt att locka ner aktieägarnas pengar i sina egna fickor, driver antagligen inte den egna affärsverksamheten så bra (tänk Enron, WorldCom, Tyco, Global Crossing, Adelphia ...). Investeringar som görs för att skapa en illusion av lönsamhet medan insiders löser in sina aktieoptioner i reda pengar är slöseri med knappa tillgångar. Och om tillflödet av medel från långivare och aktieägare tryter därför att förtroendet inte finns, lider hela ekonomin skada. Fråga Indonesien.

Argumentet för ett system i vilket somliga blir stormrika har alltid varit att glansen från rikedomen ger mäktiga incitament. Men frågan är: incitament för att göra vad? Medan vi får veta mer om vad som faktiskt har pågått i Företagsamerika blir det mindre och mindre klart om de där incitamenten egentligen fått direktörerna att arbeta på våra vägnar, för alla oss andra.

År 1924 hade residensen längs Long Islands norra kust fortfa-

rande hela sin prakt i behåll och detsamma gällde den politiska kraften hos den klass som ägde dem. När guvernör Al Smith i New York lade fram förslag om att anlägga ett system av parker på Long Island satte sig residensens ägare förbittrat emot det. En magnat – Horace Havemeyer, "sockersultanen" – varnade för att samhällena utmed nordkusten skulle bli "nertrampade av slödder från storstaden". "Slödder?" sade Smith. "Det är mig ni talar om." Slutet blev att New York-invånarna fick sina parker, men det satt hårt åt: ett par hundra förmögna familjers intressen var nära att gå före New York Citys medelklass.

AMERIKA PÅ 1920-TALET var inget feodalsamhälle. Men det var en nation i vilken vitt utbredda privilegier – ofta privilegier som gått i arv – stod i kontrast mot en vitt utbredd fattigdom. Det var också en nation i vilken regeringen oftast tillgodosåg de privilegierade och lämnade vanliga människors förhoppningar därhän. Den tiden är förbi – eller är den inte det? Den inkomstmässiga obalansen i Amerika har nu återgått till 1920-talets nivåer. Ärvda förmögenheter spelar ännu ingen stor roll i vårt samhälle, men med tiden kommer vi att odla fram en elit vars medlemmar tillhör den genom arv, och den kommer att vara lika avlägsen från vanliga amerikaners angelägenheter som gamle Horace Havemeyer. Och den nya eliten kommer precis som den gamla att ha enorma politiska resurser.

Kevin Phillips avslutar sin bok *Wealth and Democracy* med en bister varning: "Antingen måste demokratin förnyas, med en politik som återförts till livet, eller också kommer rikedomen sannolikt att befästa en ny och mindre demokratisk regim – plutokrati under något annat namn." Det är en ganska extrem hållning, men vi lever i extrema tider. Även om demokratins yttre former stannar kvar kan de bli betydelselösa. Det är bara alltför lätt att se hur vi kan komma att bli ett land där de stora belöningarna reserveras för folk med de rätta förbindelserna, där vanliga människor inte har mycket hopp om att avancera, och där det verkar onödigt att engagera sig politiskt eftersom det till sist ändå alltid är elitens intressen som går före.

Är jag för pessimistisk nu? Till och med mina vänstervänner säger att jag inte skall oroa mig, att vårt system har stor motståndskraft, att kärnan i det är hållfast. Jag hoppas att de har rätt, men de kanske tittar i backspegeln. Vår optimism om Amerika, vår tro på att till sist finner vår nation alltid den rätta vägen, kommer från det förflutna – ett förflutet där vi var ett medelklassamhälle. Men det var ett annat land.

© 2002 The New York Times Magazine

Jämlikhetens pris: en utarmad medelklass

RESEARCH/ Kontraproduktivt system. För att skapa största möjliga jämlikhet har den svenska ekonomin styrts av ett högskattesystem. En oönskad effekt har blivit att endast redan välbeställda kan hålla en hög levnadsstandard. Det har blivit hart när omöjligt att göra en inkomstkarriär i Sverige.

Av Fredrik Bergström
Ek.dr
och vd för HUI

Av Robert Gidehag
Chefekonom,
HUI

SVERIGE HAR I STOR utsträckning gått sin egen väg när det gäller den ekonomiska politiken. Detta vägval har motiverats utifrån en bestämd rättvisesyn. En stor del av det politiska samtalet i Sverige tar sin utgångspunkt i just rättvisefrågor, alltifrån den stora övergripande systemdiskussionen ner till varje enskilt politiskt förslag.

Den gängse rättvisesynen föreskriver att man skall överföra materiella resurser från någon specifik grupp med större resurser till någon annan grupp med mindre resurser. Från stad till landsbygd, från högtill låginkomsttagare, från icke barnfamiljer till barnfamiljer och så vidare. Mer än i något annat industriland är den ekonomiska politiken i Sverige inriktad på omfördelning. De höga utjämningsambitionerna har förverkligats med hjälp av världens högsta skattetryck och världens mest omfattande offentliga sektor.

Det är märkligt att denna grundläggande rättvisesyn så sällan motiveras av sina anhängare och att den fördelningspolitiska diskussionen är så ytlig. Ett mål som varit så övergripande för den ekonomiska politiken, och som medfört att Sverige valt en väsentligt annorlunda väg än stora delar av övriga industrivärlden, borde diskuteras och analyseras grundligt.

Levererar den svenska modellen välfärd? Otvivelaktigt har Sverige halkat efter många andra industriländer. Detta kan till stor del förklaras av den förda svenska ekonomiska politiken under de senaste 30–40 åren. Man kan också ifrågasätta om den politik som förts är förenlig med den fundamentala rättviseprincipen att "lika skall behandlas lika", vilken i stor utsträckning genomsyrar till exempel civilrätten. När det gäller de praktiska konsekvenserna av skatte- och bidragssystemen finns stora och uppenbara brister i detta hänseende. Låginkomsttagare subventionerar via skattepolitiken höginkomsttagares fritidsintressen; låginkomsttagare i fattiga delar av Stockholm subventionerar höginkomsttagare i Norrland; liknande hus har olika taxeringsvärden; lika individer får ut olika nivå på föräldraförsäkringen. En selektiv godtycklighet som sällan diskuteras är den mycket ojämna behandlingen av arbete och kapital i skattehänseende. Det är få länder, om något, där arbetaren (och även småföretagaren) beskattas hårdare än i Sverige, samtidigt som kapitalet i allmänhet och storkapitalet i synnerhet har en relativt sett mycket gynnsam beskattning. Listan på godtyckliga och

oönskade fördelningseffekter av den svenska skatte- och bidragspolitiken kan göras mycket lång. De som förespråkar detta system borde förklara vilken syn på rättvisa som ligger till grund för detta förhållande.

DENNA ARTIKEL HAR dock ett annat syfte. Vi vill belysa vad som händer i ett samhälle när sambandet mellan egen ansträngning och belöning i form av materiellt välstånd löses upp. Utjämningspolitiken avser som sagt att överföra resurser från någon resursstark till någon resurssvag, men när den drivs för långt blir den praktiska konsekvensen att arbete och egen ansträngning inte lönar sig och att destruktiva och icke lönsamma livsval inte straffas. Som vi skall se befinner sig den svenska medelklassen i stor utsträckning i denna situation. Vad händer när den breda medelklassens arbete inte längre lönar sig? Kanske den upphör att existera?

Den svenska utjämningspolitiken är inriktad på just löpande inkomster. I stor utsträckning bortser den däremot från förmögenhetsfördelningen, stocken av hushållens tillgångar. Vi har låtit Statistiska centralbyrån ta fram ett mycket stort material för inkomst- och förmögenhetsstatistik och det bekräftar att den svenska utjämningsambitionen har varit mycket framgångsrik.

Ett vanligt sätt att mäta ojämlikhet är att dela in befolkningen, i detta fall hushåll, i tio lika stora grupper (tio procent i varje). Hushållen är dessutom rangordnade så att de tio procenten med lägst inkomst hamnar i den första gruppen, de tio procenten med näst lägst inkomst i den andra gruppen och så vidare upp till den tionde gruppen innehållande de tio procenten hushåll med högst inkomst. Man talar här om deciler baserade på inkomst, decil ett har lägst inkomst och decil 10 högst. Om detta görs för bruttoinkomster av i huvudsak tjänst, framgår att det mellan decil tre och åtta skiljer 21 000 kronor per månad. Den årliga genomsnittsinkomsten i decil tre uppgår nämligen till 116 000 och i decil åtta till 370 000. Detta gäller för hushåll och före skatt. Efter skatt motsvarar detta cirka 12 000 kronor per månad.

LÅT OSS HEJDA OSS här och fundera över vad detta innebär. Decil ett innefattar mest specialfall på arbetsmarknaden, arbetshandikappade, socialbidragstagare och långtidssjuka, och decil två den lägst betalda arbetarklassen och hushåll med mycket deltidsarbete. Hushåll i decil tre tillhör knappast medelklassen utan normal arbetarklass. Decil åtta innefattar hushåll tillhörande den välmående medelklassen. Ovanför i inkomsthierarkin finns endast 20 procent av hushållen, som ofta har minst en hushållsmedlem med en hög befattning på arbetsmarknaden. För det stora flertalet är det inte realistiskt att eftersträva sådana positioner och de förutsätter ett livsmönster gällande exempelvis val mellan arbete och fritid som de flesta är främmande för.

Steget mellan decil tre och åtta är således mycket stort och mellan dem finns hela den arbetande medelklassen. Detta stora steg motsvarar cirka 12 000 kronor per månad efter skatt för hushåll. Detta kan förefalla vara ett stort belopp, men i praktiken innebär det endast en viss skillnad i livsstil. De tolvtusen kronorna räcker för att hushållet skall kunna hålla sig med ett skapligt hus i stället för hyresrätt, en nyare bil och kanske lite bättre vin och mat till helgen – sådana epitet som vi i Sverige förknippar med just medelklass. De räcker inte för att på ett väsentligt sätt påverka livssituationen i övrigt, än mindre till att bygga upp sparande och förmögenhet.

Denna bild bekräftas även när decilindelningen görs på disponibla inkomster (samtliga inkomster efter skatt och samtliga bidrag). Skillnaden mellan genomsnittshushållet i decil tre och decil åtta uppgår med detta sätt att räkna till 14 000 kronor i månaden. Att skillnaden är något större än de omnämnda 12 000 ovan beror i stora drag på att kapitalinkomster påverkar de disponibla inkomsterna.

Det är svårt att tänka sig en fattigare medelklass än den svenska i ett internationellt perspektiv med jämförbara länder.

Vi vet också att Sverige har en mycket jämn inkomstfördelning i jämförelse med samtliga OECD-länder. I USA exempelvis är skillnaden mellan de tjugo procent av hushållen som tjänar mest och de tjugo procent som tjänar minst drygt 100 000 kronor per månad (motsvarigheten till sammanräknad förvärvsinkomst). Det är mer än fem gånger så stor skillnad som i Sverige (jämför med de ovan nämnda 21 000 kronorna).

Finns det då inte individer och hushåll i Sverige med mycket hög inkomst och som vi missar i vår grova analys av deciler? Paul Krugman tycks ju till exempel anse att det finns orättvisor som döljs om inte den högsta percentilen (hundradelen) studeras. Självklart finns ett fåtal individer med mycket hög inkomst i Sverige, dock på betydligt lägre inkomstnivåer än de med högst inkomst i USA. Det gäller en och annan börsbolagsdirektör eller någon artist som ännu bor kvar i riket.

Men både när det gäller rättvisefrågor och effektivitetsfrågor är det betydelsefulla hur inkomstfördelningen och incitamentsstrukturen ser ut för det stora flertalet. Oavsett val av system kommer det alltid att finnas å ena sidan ett litet fåtal individer med ofantligt hög inkomst och å den andra några uteliggare som av olika anledningar fallit utanför systemet. Om Per Gessle lyckas sälja några miljoner skivor till får han förvisso ännu högre inkomst. Men detta faktum påverkas inte det minsta av fördelningspolitiska beslut och det påverkar heller inte medelklassens möjligheter att tjäna pengar på arbete. Endast med en rättvisesyn baserad på avund blir dessa några få individer med mycket hög inkomst relevanta att diskutera.

Förmögenhetsfördelningen i Sverige ser betecknande nog helt annorlunda ut än fördelningen av inkomster. Medianhushållet (hushållet i mitten av förmögenhetshierarkin) äger 155 000 kronor i nettoförmögenhet (samlade tillgångar minus samlade skulder). Medelvärdet för nettoförmögenhet i decil (decilerna är nu baserade på förmögenhet, inte på inkomst) fem uppgår till knappt 100 000 kronor. I decil nio och tio är motsvarande värden 1,3 respektive 4,1 miljoner. Sverige har en mätt i relativa termer lika ojämn förmögenhetsfördelning som USA. I båda länderna äger de tio procenten rikaste (i termer av förmögenhet) hushållen närmare 70 procent av totala förmögenheten! Däremot är skillnaderna mätt i absoluta tal större i USA.

Stora grupper i Sverige står således helt utan förmögenhet i termer av sparade tillgångar. För stora delar av medelklassen täcker värdet på bostaden ganska exakt storleken på lånen. Förvånansvärt stora grupper, de tre första decilerna eller 30 procent om man så vill, i Sverige har dessutom negativ nettoförmögenhet, det vill säga skulderna överstiger tillgångarna. De tillgångar som trots allt finns är mycket ojämnt fördelade. Mot bakgrund av detta är det inte särskilt förvånande att svenska pantbanker då och då (ofta i jultid) riktar reklam till den svenska medelklassen om att en oväntad utgift på 5 000 kronor kan finansieras genom att man säljer någon gammal tillgång, som mormors gamla vigselring. Det är svårt att tänka sig en fattigare medelklass än den svenska i ett internationellt perspektiv med jämförbara länder.

DEN SVENSKA utjämningspolitiken har således varit mycket framgångsrik. Inkomstfördelningen är mycket jämn, både i relativa och absoluta termer. Detta får två allvarliga konsekvenser. Dels torde vi få en bristande dynamik på arbetsmarknaden i termer av inkomströrlighet; människor tenderar att stanna i de inkomstlägen de en gång hamnat i. Dels torde vi få en bristande dynamik i förmögenhetsbildningen i meningen att människor inte kan påverka sin förmögenhet med arbete.

En grundläggande avsikt med den svenska modellen har varit att avskaffa klassamhället. Det skall vara möjligt för alla att göra en klassresa, vilket förstås är intimt förknippat med att kunna göra inkomstkarriär. Att man börjar sitt arbetsliv som låginkomsttagare skall inte behöva innebära att man slutar som sådan. Om denna goda tanke om ett dynamiskt samhälle, fyllt med möjligheter för alla, var en bakomliggande tanke när Sverige moderniserades och när välfärdsstaten växte fram, kan man konstatera att medlen för att uppnå detta mål har varit kontraproduktiva. I stället för att lämna klassamhället bakom oss har det återuppstått i en modern välfärdsstatsvariant.

Den viktigaste orsaken till att den svenska modellen inte frigör människor utan snarare låser in dem är för det första att det, som en konsekvens av skatte- och bidragssystemens utformning, inte lönar sig att försöka ändra sin livssituation. Och för det andra att det, som en konsekvens av den solidariska lönepolitiken och den offentliga sektorns expansion, i praktiken inte är möjligt för stora grupper att påverka sin ekonomiska situation.

I valet mellan två likvärdiga varor tenderar konsumenter att välja den billigaste och i valet mellan två likvärdiga jobb där det ena ger en högre lön än det andra (i relation till ansträngningen) väljer arbetstagaren det som ger bäst betalt. Människor baserar i olika valsituationer sina beslut på det förväntade utfallet av olika alternativ.

I Sverige är det staten som via skatter, bidrag och regler i mycket stor utsträckning påverkar människors beslut. Införs maxtaxa på dagis ökar omedelbart efterfrågan på dagisplatser och om momsen sänks på böcker så ökar efterfrågan på böcker. Eftersom de svenska skatterna är mycket höga och många bidrag är inkomstprövade, har det blivit ointressant för stora grupper att försöka förändra sin ekonomiska livssituation genom arbete, studier, egenföretagande eller andra vägar till ett bättre liv. De stora inkomstlyften kommer via politiska beslut snarare än via löneförhandlingen.

ETT EXEMPEL KAN illustrera den svenska modellens klasskonserverande incitamentsstruktur. Låt oss

backa tillbaka till 1999 och utifrån en vanlig svensk barnfamilj med två arbetande föräldrar och tre små barn undersöka om det var ekonomiskt intressant för dem att försöka förändra sin ekonomiska situation. Hur stor är sannolikheten att denna familj år 2003 har lyckats förändra sina villkor?

Familjen bor i Upplands-Väsby. Föräldrarna har ingen längre avslutad utbildning. Mannen har en inkomst strax under medianinkomsten (inkomstdecil 4) och kvinnan är hemma på deltid för att hinna vara med barnen. Hon tillhör inkomstdecil 2. Familjen tillhör med andra ord en lägre medelklass. Kvinnan i familjen känner att det är dags att göra en nystart i arbetslivet och hon bestämmer sig för att studera ekonomi på universitetet med ambitionen att kunna hitta ett bättre och mer välavlönat arbete. Familjen bestämmer sig, såsom brukligt när man gör en investering (i det här fallet en humankapital-investering) för att göra en investeringskalkyl. Utbildningen beräknas ta 4 år. Kalkylen presenteras i tabellen härintill.

"Läge 1" är situationen före utbildningen, "läge 2" situationen efter. Den kalkyl som de kunde göra 1999 visar att utbildningssatsningen skulle innebära en löneökning från 6 900 till 22 500, det vill säga en bruttoökning på 15 600 kronor. Kvinnans högre inkomster måste beskattas så familjens inkomstökning efter skatt beräknades vara drygt 9 000 kronor. När de genomför sin investeringskalkyl hade inte maxtaxan introducerats så de måste räkna med högre dagisavgifter. De måste också räkna med lägre bostadsbidrag och en återbetalning av studielånen. Efter dessa justeringar blir det drygt 5 000 kronor kvar eller cirka 60 000 kronor om året. En inkomstökning som kan räcka till en ny bil (som kanske kostar 3 000 kronor i månaden) och en semestervecka med hela familjen utomlands. Behöver duschen eller köket byggas om får utlandssemestern ställas in.

GÅR DENNA humankapitalinvestering att räkna hem? Möjligheten att få ett bättre jobb och något större inkomster är givetvis lockande, men det finns en rad negativa faktorer som också bör vägas in. För det första bör man ha i åtanke att det är ett beslut som medför en kraftigt ökad arbetsinsats och som innehåller ett inslag av risk. Inkomstbortfallet under de fyra åren är stort och kommer att innebära en ekonomisk påfrestning. Utbildningssatsningen innebär också att kvinnan får gå från deltid till heltid. Detta innebär en arbetsökning på cirka 20 timmar per vecka, vilket belönas med en inkomstökning för familjen med 1 200–1 800 kronor per vecka, det vill säga drygt 60–90 kronor i timmen. Eftersom det på intet sätt är säkert att den akademiska utbildningen klaras av (vilket innebär återgång till en lägre lön, men med delar av studieskulden kvar) eller att man får ett välbetalt arbete (vilket också innebär en lägre nettoökning) måste utbildningssatsningen betraktas som ett ganska riskfyllt projekt för familjen.

Till investeringskalkylen bör också läggas en politisk riskkalkyl. Kanske kommer skatterna att höjas och bidragen att förändras. För den här familjen har kalkylen förbättrats i och med att maxtaxan infördes. Effekten av den är dock relativt begränsad eftersom alla utom ett av barnen går i skolan när utbildningen är avslutad. Skattehöjningarna i Stockholm år 2003 försämrar dessutom kalkylen.

Skatte- och bidragssystemens signal är tydlig: försök inte förändra ditt och din familjs liv.

Exemplet illustrerar återigen den mycket jämna inkomstfördelningen i Sverige. För de allra flesta framstår detta försök att förändra sin ekonomiska situation som ett högriskprojekt med mycket dålig avkastning. En klok investeringsrådgivare skulle nog föreslå att det är bättre att pensionsspara och att kvinnan i stället för att satsa på en utbildning går upp något i arbetstid. Skatte- och bidragssystemens signal är tydlig: försök inte förändra ditt och din familjs liv.

EN ANNAN SIDA av samma mynt är att möjligheterna att göra inkomstkarriär är små. Om man till en ung person som är på väg in på arbetsmarknaden säger att han/hon kan räkna med att börja med en lön på 18 000 kronor per månad och kommer att sluta sitt arbetsliv med en lön på 24 000 kronor och att detta efter skatt innebär en löneökning på 3 000 kronor per månad, tror vi att många skulle uppfatta detta som otillfredsställande. Ändå är detta verkligheten för stora medelklassgrupper på arbetsmarknaden. I början av arbetslivet räknar många med att skaffa sig ett arbete, göra karriär, kanske fortbilda sig under någon period för att gå vidare i ett nytt yrke och på detta eller något annat sätt ha ett bra arbetsliv. Men för de allra flesta kommer tyvärr deras arbetsliv, oavsett om de utbildar sig och gör karriär eller inte, att präglas av mycket små möjligheter att förändra sin ekonomiska situation. De kommer att börja på 18 000 och sluta på 24 000.

I den offentliga sektorn är möjligheterna ännu sämre för dem som hoppas på en högre lön genom att vara strävsamma och duktiga på arbetet. Bristen på alternativa arbetsgivare har gjort att stat och kommun har kunnat utnyttja sin monopolposition för att trycka ner lönerna, inte minst inom många typiska kvinnoyrken. Nyligen diskuterade vi löner med en amerikansk sjuksköterska och frågade då vad man kan räkna med att tjäna i USA. Hon svarade att mellan 450 000 och 900 000 kronor om året är både möjligt och relativt vanligt. När hon informerades om att svenska sjuksköterskor efter skatt får behålla cirka 120 000–160 000 kronor trodde hon knappt att det var sant.

Både incitament och möjligheter att göra inkomstkarriär är alltså ytterst begränsade i Sverige. När det gäller inkomströrlighet är det viktigt att skilja på absolut och relativ inkomströrlighet. Relativ rörlighet innebär att individer byter plats med varandra i inkomsthierarkin. Detta underlättas i Sverige av att vi har en sammanpressad inkomststruktur eftersom varje litet inkomstlyft då ger stora effekter på individens placering. Absolut rörlighet är i stället ett mått på hur stor sannolikheten är att individer höjer sin inkomst med vissa belopp, i kronor eller i procent. Föga förvånande är det relativt ovanligt med stora inkomstlyft i Sverige. Dessutom visar det sig att sannolikheten att göra inkomstlyft stiger då incitament och möjligheter för detta förbättras. Den absoluta inkomströrligheten har nämligen ökat i samma takt som Sveriges inkomstfördelning blivit något mer ojämn under 1990-talet.

Är det mot bakgrund av detta rimligt att anta att svensken normalt har valt att arbeta mindre än amerikanen, därför att svensken uppskattar fritid? Kan man, med exemplet med familjen ovan i färskt minne, hävda att svenskars genomsnittligt lägre arbetstid jämfört med exempelvis USA utgör en välfärdsförbättring? En del ekonomer hävdar ju faktiskt just detta. Men tror man att incitament har någon som helst betydelse, och det tror de flesta ekonomer, är en betydligt rimligare bedömning att svenskars relativt låga antal timmar på arbetsmarknaden beror på att de berövats incitamenten att arbeta. När tidsanvändningsstudier dessutom tyder på att svensken arbetar mer än amerikanen, om både arbetet på marknaden och det obetalda hemarbetet räknas, blir det än mindre övertygande att hävda att svenskars mindre tid på den reguljära arbetsmarknaden är något annat än ett uttryck för ekonomisk ineffektivitet.

HUR HAR DÅ utjämningspolitiken påverkat sambandet mellan inkomst och förmögenhet? Fundera nästa gång ni går genom ett exklusivt villakvarter på hur dessa dyra hus har finansierats. Tänk igenom om de flesta människor som bor där gör det som en följd av sitt arbete eller som en följd av något annat. Grundtanken är enkel och slående, så enkel att det är underligt att den så sällan (eller aldrig) tidigare behandlats. Förmögenhet byggs upp av att en del av inkomsten sparas, av arv/gåvor, av plötslig värdestegring på en tillgång samt av ren slump. Ju högre skatter och ju jämnare inkomstfördelning, desto mindre betydelse torde inkomsten ha för förmögenhetsbildningen.

Ett samhälle som Sverige, med en mycket sammanpressad fördelning av inkomster men med en relativt ojämn fördelning av förmögenhet, riskerar att bli ett samhälle präglat av slumpen och medfödda privilegier. Det kännetecknas av relativt stora skillnader i materiellt välstånd: vissa familjer bor i fina hus, kör nya och barnsäkra bilar, äter och dricker gott, åker utomlands då och då samt har ett sparat kapital på banken, medan andra familjer bor i hyresrätt, äter spagetti med falukorv, kör en gammal bil, semestrar hemma på gården och tvingas till pantbanken om tandläkarräkningen blir oväntat hög. Så ser det visserligen ut, och måste till stora delar se ut i en fungerande marknadsekonomi generellt. Men i Sverige har

Investeringskalkyl för en trebarnsfamilj i Upplands-Väsby 1999

	Läge 1	Läge 2	Ökning
Make 1, decil	4	4	
Make 1, månadsinkomst, brutto	11 800	11 800	0
Make 2, decil	2	9	
Make 2 månadsinkomst, brutto	6 900	22 500	15 600
Familjens månadsinkomst, netto	12 817	22 083	9 267
Daghemsavgift/månad	1 575	3 100	1 525
Bostadsbidrag/månad	2 200	0	–2 200
Återbetalning CSN	0	600	600
Månadsinkomst efter bidrag/avgifter	13 442	18 383	4 942

Snålblåst för svenska medelklassen. Utbildning och hårt arbete lönar sig inte i Sverige på grund av utjämningspolitiken. Svensken kan inte påverka sin förmögenhet genom att arbeta. Illustration: Jim Frazier/Corbis/Scanpix

dessa skillnader mer att göra med slumpen än egen ansträngning på arbetsmarknaden.

Talet om att "minska klyftor" må låta vackert, men i praktiken innebär det att successivt degradera arbetets och den egna ansträngningens betydelse. När det skiljer några tusenlappar per månad för steg genom halva inkomsthierarkin, blir "valet" av föräldrar viktigare än valet av utbildning. Detta leder till ett samhälle i vilket en slumpmässig värdestegring på huset ger mångdubbelt mer än 30 års spargnet, och där turen att kunna köpa loss sin hyresrätt till reapris många gånger betyder mer för privatekonomin än karriären under resten av yrkeslivet, och där det är mångdubbelt mer lönsamt att finna sätt att kringgå skattesystemet än att finna sätt att utvecklas i arbetet.

Intuitionen säger att den svarta ekonomin i Sverige som andel av den vita torde bli stor i ett internationellt perspektiv. Det finns också studier som visar att Sverige stadigt klättrar mot toppen i den internationella ligan för svartekonomins omfattning. Skattesystemet med sin extrema progressivitet gynnar kraftigt individer som av olika anledningar får möjlighet att tjäna pengar ohederligt. Dessutom ger även mindre skattefusk en kraftig utväxling i termer av nettolön. HUI har i andra sammanhang visat att en småföretagare som lyfter undan cirka 10 procent av omsättningen från skatt i princip kan dubbla sin lön.

DET FINNS ETT starkt stöd i svensk statistik för de något hårdragna påståendena ovan om förmögenhetsbildning. För det första kan vi åberopa den internationella vetenskaplig litteratur som studerar sambandet mellan inkomst och förmögenhet i Sverige och USA. Under början av 1990-talet var sambandet mellan inkomst (motsvarigheten till sammanräknad förvärvsinkomst) och förmögenhet enligt denna litteratur nästan dubbelt så starkt i USA som i Sverige (Domeij/Klein, *Inequality of income and wealth in Sweden*, Handelshögskolan i Stockholm, augusti 1998). Våra egna beräkningar, i ett pågående forskningsprojekt som kommer att publiceras under hösten, tyder på att sambandet blivit ännu mycket starkare i USA jämfört med i Sverige vid ingången till 2000-talet. Förväntat finns en mycket starkare koppling mellan inkomst och förmögenhet i USA jämfört med Sverige.

För det andra har vår egen analys givit tydligt stöd för att inkomst inte har särskilt mycket att göra med förmögenhet i Sverige. Bland annat har vi i olika sammanhang och med olika definitioner delat in svenska hushåll (alla i yrkesverksam ålder) i dels deciler baserade på inkomst, dels deciler baserade på olika förmögenhetsmått. Ett visst hushåll tillhör i dessa beräkningar således två deciler, en för inkomsthierarkin och en för förmögenhetshierarkin. Det intressanta är hur väl dessa deciler matchar varandra, det vill säga hur vanligt det är att ett hushåll befinner sig i samma inkomst- och förmögenhetsdecil. Det visar sig att matchningen är mycket dålig. Längst ned i inkomsthierarkin har hushåll också låg förmögenhet. Allra högst upp i inkomsthierarkin (decil 10 främst) har hushåll också normalt en hög förmögenhet. Men för den breda medelklassen, den där den maximala inkomstutvecklingen uppgår till 12 000 kronor per månad (hushållsnivå) finns i princip inget samband alls mellan inkomst och förmögenhet.

Ett hushåll i inkomstdecil fyra till åtta har nästan lika stor sannolikhet att hamna i vilken som helst av förmögenhetsdecilerna. Denna statistiska analys visar med all önskvärd tydlighet att för de breda medelklassgrupperna är arbete ingen väg till rikedom.

SÅ VAD HÄNDER då i ett samhälle, för att återkoppla till vår fråga inledningsvis, när den ekonomiska politiken under 50 år (eller mer) framgångsrikt varit inriktad på utjämning? Det som ofta beskrivs som en rättvisa i form av "minskade klyftor" innebär att sambandet mellan ansträngning och arbete å ena sidan och materiell standard å andra sidan kopplas ur. Drivs utjämningspolitiken in absurdum, och dessutom uteslutande med inriktning på inkomst av arbete, blir politiken lätt klassamhällets bästa vän. Medelklassen upphör inte att existera, ingen annan klass heller för den delen, men biljetten in i de mer välmående klasserna går mer via slumpen än egen ansträngning.

I Sverige har den förda utjämningspolitiken fråntagit stora arbetar- och medelklassgrupper viljan och möjligheten att göra inkomstkarriär. Det lönar sig helt enkelt inte att göra något annat än att "bli vid sin läst". På samma sätt har politiken skapat en förmögenhetsfördelning som är mycket ojämn i ett internationellt perspektiv, men i vilken skillnaderna i förmögenhet har mycket mer att göra med slumpens vägval, skattefusk, och föräldrarnas rikedom än med egen ansträngning och lön.

Att "jämna ut skillnader" är faktiskt detsamma som att minska arbetets lönsamhet. De fördelningspolitiska målsättningarna måste problematiseras. Sverige behöver ett nytt rättvisebegrepp, i vilket ordet får en annan innebörd än "minsta möjliga skillnad", oavsett orsak till hur skillnaden har uppstått. Nästa gång någon börjar det vackra talet om "minskade klyftor" – minns att detta innebär att Sverige ännu mer skall bli bingolottosamhället, i vilket allt annat än egen insats spelar roll. Ingen, framförallt inte den hårt arbetande medelklassen, gynnas av denna politik. ■

För att vi skall förstå varför radikala ekonomiska skillnader uppstår inom ett land räcker inte det nationella perspektivet till. Enligt den tyske sociologen Ulrich Beck krävs en kosmopolitisk blick och metodologi.

Mellanskiktet kan bli en motmakt till det globala kapitalet

Av
Erik Wallrup
Redaktör på *Axess*

DET ÄR EGENTLIGEN EN ALLDELES för lättköpt fras, men uttrycket att Bayern är präglat av Lederhosen och Laptop har en del som talar för sig. På väg in mot de centrala delarna av München åker S-bahntåget förbi skimrande futuristiska hus i vilka företag som Siemens tronar, men väl inne i denna gigantiska småstad går inte bara en del äldre människor utan också några unga otvunget omkring i bayerska kläder. Det är inte bara den tyska provinsen som ger färg åt München som annars är en sann Eurostad, inklusive ett obligatoriskt Hennes&Mauritz på huvudstråket. Stora turkiska och arabiska mataffärer ligger i innerstaden, och även om Bayern inte tillhör de stora invandrardelstaterna i Tyskland finns här en närvaro av icke-europeisk kultur, på ett sätt som alls inte påminner om stockholmsk segregering.

Så ser en sida ut av Ulrich Becks kosmopolitiska värld. Vi träffas inne på hans arbetsrum i sociologiska institutet vid Münchens universitet, ett rum som helt och hållet präglas av modernismens raka formspråk. Huvudfrågan vi kommer att diskutera är just det kosmopolitiska, vilket är nyckelbegreppet i hans senaste bok, *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter* ("Makt och motmakt i den globala tidsåldern"). Begreppet kosmopolitism har fått en viss renässans under de senaste årtiondena. En av dess stora försvarare är litteraturkritikern George Steiner, som bara finner sitt fädernesland i texten och för vilken nationalismen är en sjukdom. Men eftersom det finns ett visst mått av själsaristokrati hos Steiner, är han snarast ett prov på den äldre form av kosmopolitism som Beck önskar befria begreppet från. Kosmopoliten såsom fritt svävande över språkliga och kulturella gränser fanns också hos amerikanen Christopher Lasch, när denne gick till angrepp mot de nya eliterna i *The Revolt of the Elites*. De nya eliterna, som befinner sig i storföretagens styrelserum eller svarar för symboltolkning i det globala kommunikationsflödet, har i Laschs ögon förlorat kontakten med sin samhälleliga omgivning och agerar endast utifrån egoistiska motiv.

Uppfattningen av det kosmopolitiska som något elitärt vill Beck göra slut på. Därför går han i sin bok tillbaka till begreppets ursprung hos den grekiske filosofen Diogenes, som polemiserade mot indelningen av människor i hellener och barbarer. En kosmopolit har enligt Beck både rötter och vingar, som stadsstatsmedborgare (*polis* påminner om detta) och världsmedborgare (vilket *kosmos* talar om). Vad Lasch säger, omskrivet till Becks bildspråk, är att kosmopoliten kapat sina rötter och sätter all sin lit till vingarna. Beck reagerar snabbt på omformuleringen.

– När man i dag talar om det kosmopolitiska, måste man granska begreppets rörelse genom historien för att därefter definiera det på nytt. Det finns ett kosmopolitiskt element inte bara i den grekisk-antika filosofin; går vi vidare inom den europeiska filosofihistorien finns det också i upplysningen. Diskussionen under det sena 1700-talet och tidiga 1800-talet var mycket livlig. Men av största vikt, med inflytande på vår egen tid, är att det kosmopolitiska därefter blev ett negativt laddat begrepp. Detta gjordes så radikalt att nazisterna använde begreppet för att beteckna allt de ansåg vara värt att förinta, inte bara judar utan även kommunister och alla andra som stod på listan. Vi har i dag att konfronteras med ett begrepp som under sin historia betraktats med en sådan fientlighet att det krävs en stor ansträngning för att befria det. Det är ett elitärt begrepp, kosmopoliterna sägs sakna rötter, de är genier som lever i *business lounge*. Det är ingenting som de fattiga håller högt. Man kan följa denna historiska linje, men senare tid ger en helt felaktig uppfattning av begreppet.

– Det finns sedan fem år tillbaka en diskussion om kosmopolitism i amerikansk antropologi, men även hos socialteoretiker och i postkolonialismen. I den brittiska globaliseringsdiskussionen finns frågan om hur vi ska förstå detta nya tillstånd av blandade kulturer som vi lever i. Det kulturbegrepp vi använt hittills har varit territoriellt avgränsat, nära besläktat med stats- och nationsbegreppet, vilket gjort oss blinda för dessa nya blandformer. Hur kan vi då välja ett begrepp som å ena sidan i historien har haft flera problematiska karaktärsdrag, men som å andra sidan är avpassat för det tillstånd vi befinner oss i? Jag anknyter till en tradition av kritisk eller dialogisk kosmopolitism, och det kommer att dröja ytterligare en tid innan de stereotyper som präglat den nationella epokens syn på det kosmopolitiska också blivit övervunna intellektuellt.

Men det finns anledning att hålla sig kvar vid Laschs bok. Han beskrev där ett amerikanskt samhälle som äger en pekuniär elit utan hämningar, en akademisk elit som försvarar det subversiva på gemenskapens bekostnad och en tribalisering av samhället som gör att samhällets meritokrater flyr sin kos. Han utgick i sin kritik från en amerikansk "populism", den jämlikhetsrörelse som varit utmärkande för en rad amerikanska tänkare och författare. Skulle Beck mena att Laschs huvudproblem är att han formulerar sin kritik ur en nationell synvinkel?

– Helt entydigt. Men enligt min uppfattning måste man dessutom skilja mellan en nationell blick och en metodologisk nationalism. Den nationella blicken står för vad vi normalt förknippar med nationalism; det är den politiska uppskattningen av nationen och det gemenskapsmedvetande som uppstår inom nationalismen, och detta är en föreställning som givit upphov till en hel världsordning som kombinerar det nationella och internationella, en självbekräftande ordning av det sociala och politiska. En metodologisk nationalism är likställandet av detta perspektiv hos aktörerna med det metodologiska perspektivet. Detta är utomordentligt problematiskt. Hela sociologin, men inte bara den utan även historievetenskapen, statsvetenskapen och i stor utsträckning ekonomin delar denna nationella metodologi.

"Vi har tidigare bara tänkt inom ramarna för nationella samhällen."

LASCH SKREV SIN BOK under 1990-talets första hälft, men det han där beskrev har kommit att bli än mer påtagligt. Om inte annat visar Enronskandalernas USA en moralisk dövhet som inte bara gäller det egna landets utan även företagsvärldens bästa. Ett sätt att se på de nya eliternas förlitan på de egna vingarna är det faktum Paul Krugman beskriver här intill: inkomstskillnaderna mellan toppskiktet och normalskiktet har sedan länge passerat det absurdas gränser. Hur skulle detta kunna betraktas ur det perspektiv Beck föreslår?

– En kosmopolitisk blick på världen skulle sätta de radikala skillnader som uppstått i centrum. Vi har tidigare bara tänkt inom ramarna för nationella samhällen. Det finns två sätt att rättfärdiga skillnader: det ena är prestationsprincipen och med den är vi väl bekanta; det andra är nationalstatsprincipen sedd utifrån en global nivå. Nationalstaten har den märkliga funktionen att vi bara betraktar dess inre, och då spelar skillnaderna mellan nationer ingen roll. I Tyskland märkte vi detta vid återföreningen, när olikheter som tidigare inte spelat någon roll med ens blev högst politiserade, detta trots att alla hade fått det bättre. Det perspektiv som nationalstaten hade svarat mot var förändrat, och därmed uppstod nya problematiska förhållanden. Olikheter och deras radikalisering är ett centralt tema, och jag ger Krugman rätt i det att också jag hänvisar till dessa radikala olikheter som visar sig i Amerika men också på andra håll över hela världen. Men en metodologisk kosmopolitism, det vill säga mitt vetenskapliga perspektiv, får inte bara betrakta olikheterna inom en nationell kontext, utan den sätter sig i förbindelse med omvärldsvariabler.

Innan vi helt går över till det globala perspektivet finns det en ytterst viktig fråga kvar att ställa, som gäller nationalstatens inre: håller inte den formen av gemenskap på att spricka? Detta gäller inte endast verkstadsarbetare som blir prismässigt utkonkurrerade av låglöneländer, utan även dem i medelklassen som befinner sig inom en arbetssfär för vilken globaliseringen skapar problem. Gissningsvis kan en verksamhet som har starka band till offentlig finansiering eller till det egna språket innebära konkurrensnackdelar – läkare och lärare skulle förlora än mer av den sociala och ekonomiska ställning de en gång haft. Skulle det rentav kunna bli tal om en splittring av medelklassen?

– Det är en mycket intressant fråga, som för att kunna besvaras kräver stora empiriska undersökningar och mycket noggranna analyser. I det forskningssammanhang vi har här i München drivs ett projekt som delvis behandlar detta. Vi frågar oss vilka vinnare och förlorare som finns och vilken dynamik detta skapar i den hittills rådande klasstrukturen. Då ser man att det mindre rör språket, eftersom det i medelklassen finns en utbredd tvåspråkighet, än i vilken utsträckning den kompetens man äger varit konkurrensskyddad av nationalstatliga gränser. Detta kan också gälla mellanskiktet. Vi vet ännu inte, men grundhypotesen är att den ökade fara som försvinnandet av gränser innebär kan göra att det uppstår avkapslingstendenser, protektionism och renationalisering.

– Å andra sidan måste man ställa motfrågan i vilken utsträckning bestämda former av transnationella erfarenhetsrum, som skapar gränsöverskridande förväntningshorisonter, blivit mer självklara än vi ytligt iakttagit. Det finns en "banal kosmopolitism" som vi på ett spännande vis kan se i stormarknaden, där man kan göra en världsresa av konsumtionsmöjligheter. Men det handlar inte bara om detta. Om vi betraktar äktenskapsfrekvensen här i Tyskland ser vi att vart sjunde äktenskap är binationellt och att vart sjätte barn växer upp under binationella omständigheter. I skolorna är det inte ovanligt med femton olika modersmål. Detta ska inte förväxlas med en bejakelse av det som sker, men man måste inse att vi inte längre lever i de gamla containrar som fortfarande finns i våra huvuden och till dels också inom vetenskapen som reproducerar dem.

DÄRMED ÄR DET HÖG TID att finna ett utkiksläge ovanför nationalstaten. Hittills under samtalet har det ständigt uppstått något som skulle kunna kallas perspektivkonflikter. Även om man som Beck vill rädda ett begrepp som det kosmopolitiska, går det inte att skära bort dess negativa aspekter: må vara att kosmopoliten också har rötter, men det karaktäristiska är likafullt flykten bort från lojaliteten med samhället. Men det är med förändringen av metodologi som världen kan göras mer begriplig, också då den tänks som något så komplext som globalisering. Beck har blivit en av de ledande teoretiker som hjälper oss att förstå vad globaliseringen egentligen innebär. I *Was ist Globalisierung* ("Vad är globalisering") från 1997 ger han en översiktlig bild av det som skett och vilka analyser skilda tankeriktningar kommit med. För att kunna förstå den globaliserade världen kan vi inte utgå från en nationalstatlig indelning, inte ens ett adjektiv som "internationell" är oskyldigt eftersom det talar om relationer mellan nationalstater. Nej, det är i *transnationella* relationer, sådana som överskrider nationalstatens gränser, som världens framtid formas.

Ett av de starkaste teoretiska inslagen i Becks senaste bok är hans utläggning av maktrelationen i världen som ett metaspel. I ett spel finns alltid regler, men frågan är vem som bestämt dem. Hans tes är att det stora världsspelet hela tiden får nya regler, och det är med Becks terminologi kapitalet som hittills svarat för stiftandet av dem. Med andra ord måste vi upp på den metanivå där reglerna för spelet bestäms, om vi vill förstå vad vi leker. Men om det nu är kapitalet som bestämmer reglerna, vilket handlingsutrymme finns det för enskilda länder?

– Kapitalet har erövrat flexibiliteten och transnationaliteten, det har organiserat ett handlingsutrymme och frågan är om staterna kan ta ett liknande steg. Jag tror att det är möjligt. Men det sker inte genom att man spelar spelet som det har sett ut, det vill säga att nationalstaterna ställs mot kapitalet, och att nationalstaten måste anpassa sig efter kapitalets mobilitet för att därmed överta de regler som kapitalet ställer upp, med andra ord att skatteintaget sänks, arbetet görs mer flexibelt och den offentliga verksamheten minskar.

– Min tes är att om man ställer enskilda nationalstater mot kapitalet, innebär detta nödvändigtvis att statligheten och därmed socialstatligheten måste minska. En samverkan mellan stater innebär däremot att ett apolitiskt mervärde skapas, inte bara med hänsyn till kapitalet utan också gällande en rad andra områden, något som för alla deltagande stater innebär ett ökat handlingsutrymme, såväl inom som utanför de nationella ramarna. Det låter kanske idealistiskt: varför skulle stater få större handlingsutrymme i samverkan, när de tvingas lämna över en del av sin suveränitet? Här måste man göra en åtskillnad mellan autonomi och suveränitet: om autonomi betyder oavhängighet och suveränitet innebär gestaltningsmöjligheter inom staterna, då kan en minskad autonomi, det vill säga en större avhängighet av andra stater, betyda en suveränitetsvinst.

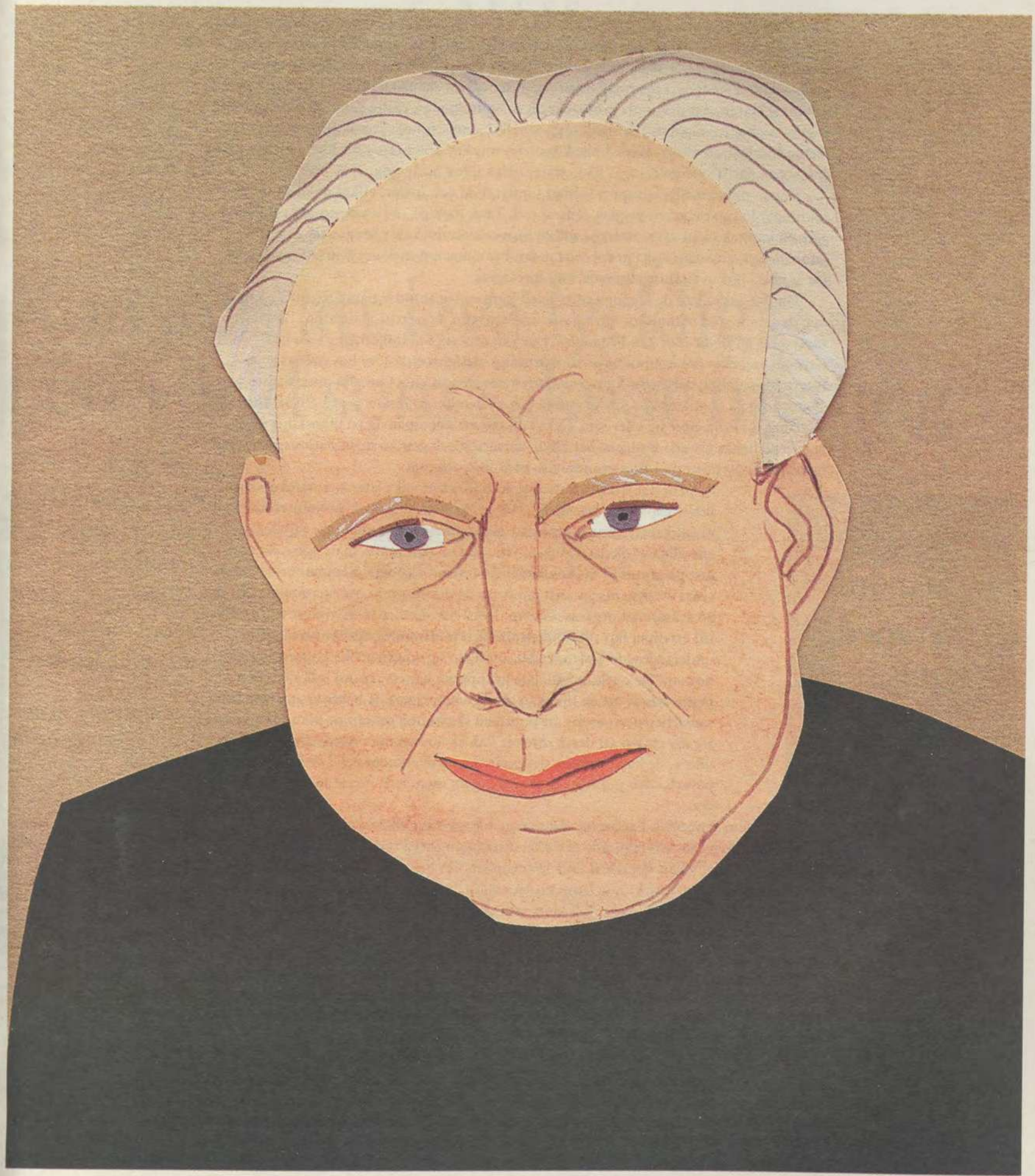

Illustration: Claes Jurander

"Kapitalet har erövrat flexibiliteten och transnationaliteten, det har organiserat ett handlingsutrymme."

Sociologen Ulrich Beck anser att det globala kapitalet bestämmer spelreglerna för ekonomin. Det gör att staten har hamnat på efterkälken.

PÅ DENNA GLOBALA NIVÅ finns inte bara två motspelare. I Becks framställning finns också det civila samhället som aktör. Utan att låsa det civila samhället vid en entydig ideologisk position bör man ändå kunna säga att dessa krafter huvudsakligen tillhör mellanskiktet – engagerade medborgare som ser till att skapa en ordning som inte är avhängig staten. Att det civila samhället oftast setts som en viktig kraft inom nationalstaten, synbar exempelvis i de medborgarrörelser som störtade kommunistregimerna, förhindrar inte att räckvidden skulle kunna bli mycket större. Hos Beck är det ingen svag röst som talar. Tvärtom tvingas både stater och kapital att lyssna.

– Det civila samhällets grupper vinner i inflytande och spelar, vilket rader av undersökningar kunnat visa, en mycket central roll. Tänk bara på vad en motmakt till det globala kapitalet kan vara: staterna måste formera sin motmakt medan de civilsamhälleliga, advokatoriska grupperna redan har transnationella organisationsformer. De är alltså lika avterritorialiserade som företagen.

– För det andra kan de åberopa en speciell form av legitimitet, nämligen att de kan ta upp de frågor som människor blir oroade av, men som inom nationalstatliga ramar varken tas på allvar eller kan behandlas. Det kan röra sig om miljöfrågor som hos Greenpeace, eller om kränkning av de mänskliga rättigheterna som hos Amnesty International. Betydelsen av Amnestys aktiviteter stegras eftersom alla stater måste åberopa sig på de mänskliga rättigheterna och på demokrati för att tas på allvar, antingen de släpar fötterna efter sig eller inte. Också diktaturer åberopar sig på mänskliga rättigheter emellanåt. Denna standard har blivit universell och genom informationspolitik kan man spåra upp brott mot dess grundregler både inåt och utåt.

– För det tredje måste frågan ställas om vilka som är i stånd att motverka kapitalets övermakt. Här ger politiseringen av konsumenterna ett mycket intressant perspektiv. Konsumenter kan man inte i likhet med anställda avskeda, de måste vinnas. Omvänt måste man också säga att just på grund av att konsumenter inte är några medlemmar är de också svåra att organisera, och eftersom de dessutom är transnationella blir det än svårare att organisera dem. Dock har de skapat ett viktigt tryck, vilket till exempel fått till följd att när den nuvarande president Bush inte undertecknade Kyotoavtalet, uttalade sig amerikanska koncerner emot honom. De civilsamhälleliga grupperna har en central roll, men den begränsas av att de inte kan skapa några lagar; de behöver staterna som samarbetspartner för att politiken ska kunna omsättas. Man måste passa sig för att tro att dessa rörelser kan ersätta statlig politik. De är ett korrektiv, de kan förändra det politiska medvetandet och i viss utsträckning påverka den politiska dagsordningen, men de kan inte ta makten över den.

> ”Konsumenter kan man inte i likhet med anställda avskeda, de måste vinnas.”

De problem framtiden har att handskas med har globala följder. När Ulrich Beck 1986 i sin bok *Risikogesellschaft* myntade det ytterst framgångsrika ordet ”risksamhället” var han uppmärksam på att det dåvarande kärnvapenhotet och det alltmer omtalade miljöhotet var risker, som inte kunde hanteras på någon annan nivå än mellan länder och världsdelar. Redan då stod det alltså klart att riskhanteringen inte var en nationalstatlig angelägenhet och att en viss del av autonomin måste prisges. Intressant är att denna mer begränsade roll för staterna också medfört att demokratins inflytande minskat. Beck diskuterar detta i termer av legitimitet, där vi hittills haft demokratin som legitimerande grund för beslut. Också kapitalet har en legitimitetsgrund, även om den inskränker sig till eventuell framgång. En alltmer tilltagande roll har enligt Beck det civila samhällets grupper, beroende på att den globala epoken ställer nya krav.

– Mitt intryck är att exempelvis miljörörelsen kan utveckla ett legitimeringskapital när den tar sig an teman som å ena sidan har en stor moralisk utstrålning, men som å andra sidan ignoreras av de mäktiga aktörerna. Miljörörelsen kan politisera frågor i en sådan utsträckning att mellanstatliga fördrag inte längre har någon betydelse. Det är inte en i sig demokratisk legitimering. Greenpeace är en hierarkisk organisation. Denna legitimering grundar sig i stället på att man tar på sig rollen att lösa bestämda frågor för mänsklighetens bästa.

Allt detta svarar för en radikal omskrivning av maktförhållanden och politiskt inflytande. En undflyende, men synbarligen inflytelserik gestalt har dykt upp: den konsumerande och engagerade kosmopoliten. Här finns inte mycket till släktskap med den kulturella kosmopolit som försöker argumentera i skrift. Tvärtom är det rätt bleka handlingar som utförs. Det kan exempelvis vara att man avstår från att köpa amerikanskt vin – eller om det nu är de franska och tyska vinerna som får stå kvar i butikshyllan. Sedan går kosmopoliten hem för att på Nätet betala medlemsavgiften till Amnesty – eller om det nu råkar vara Greenpeace. Det är tveksamt om detta kan kallas en styrkeposition. ■

Konsten att leva lyckligt i en värld som saknar mening

Grubblarens tvivel på grubblet. Det enda framsteg kunskapen och förnuftet kan ge är att illusioner krossas. Den illusionslöse slutar att söka efter lyckan eftersom den inte kan nås. Så svart såg Giacomo Leopardi på tillvaron. Han blev en moralist och pessimist på samma nivå som Schopenhauer och Nietzsche.

TOBIAS DAHLKVIST
Doktorand i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet

Giacomo Leopardi har gått till historien som en av de stora pessimisterna.

Foto: Corbis/Scanpix

GIACOMO LEOPARDI (1798–1837) tillhörde underbarnens skara. Han föddes som äldste son i en adlig familj i den lilla staden Recanati i centrala Italien. En viktig gestalt i mytbildningen kring Leopardis person är fadern Monaldo Leopardi, reaktionär och despotisk, dömd till döden för att ha lett ett uppror mot den franska ockupationsmakten, men sedan benådad. Monaldo höll sin son i strama tyglar. Först som 20-åring tilläts Giacomo lämna huset utan övervakare och inte förrän ytterligare fyra år senare fick han tillstånd att lämna hemstaden.

Större delen av tiden under uppväxten användes till studier. En annan framträdande del av myten om Leopardi är att han fördärvade sin hälsa och sin syn genom att tillbringa alltför många nätter i familjens bibliotek. Oavsett vilken roll studierna spelade i sammanhanget var han klen och sjuklig och dessutom puckelryggig.

I biblioteket rådde en helt annan frihet än i hemmet i övrigt, inte minst därför att Leopardi gjorde så snabba framsteg att han tidigt befann sig på en helt annan nivå än både fadern och lärarna. Han drillades från barnsben i latin och franska och lärde sig på egen hand klassisk grekiska, hebreiska samt engelska och spanska. Leopardis bildning var naturligtvis i första hand inriktad på de antika klassikerna, något annat vore väl otänkbart för en klassisk filolog. Av dem brukar den senantike dialogförfattaren Lukianos framhållas som Leopardis favoritförfattare och förebild. Men bland de närmare 15 000 volymerna i det bibliotek som fadern byggde upp, fanns också åtskilligt av de franska upplysningsfilosoferna, bland annat hela Encyklopedien och verk av Rousseau, Voltaire och Montesquieu. När Giacomo var femton år gammal lyckades fadern utverka ett tillstånd åt honom att läsa av kyrkan förbjudna skrifter. Faderns avsikt var att sonen skulle studera dessa tänkare för att kunna försvara sig och kyrkan mot den farliga skepsis de spred.

Men förväntningarna infriades inte. Leopardi är förvisso kritisk mot upplysningstänkarna, men framför allt till deras framstegstro och tillit till förnuftet. Hans invändningar gällde inte minst att deras optimism var naiv och deras skepsis inte tillräckligt långtgående.

SOM HELT UNG skrev Leopardi filologiska arbeten av yppersta kvalitet. I femtonårsåldern författade han filosofiska traktater och något senare en lång översikt över astrologins historia. Därtill gjorde han diverse översättningar från grekiska och latin. Allt detta uträttade han alltså redan som tonåring, men det egentliga författarskapet tog sin början år 1819 med vad Leopardi betecknade som sin filosofiska omvändelse. Under denna period försvagades hans redan klena hälsa ytterligare. Ett första försök att lämna Recanati, vilket måste betecknas som ett regelrätt flyktförsök, hade misslyckats. Leopardi drabbades av en depression. Själv hävdade han att den mynnade ut i en plötslig insikt i tillvarons fåfänglighet, som på allvar riktade hans tankar mot livet och dess villkor. Frågan hur man skall kunna leva lyckligt i en värld som saknar mening blev ett ledmotiv i Leopardis skrifter.

Hans dikter finns utgivna under titeln *Canti* ("Sånger"). De första skrevs 1818 och publicerades året därpå; den allra sista dikten skrevs bara timmarna före Leopardis död. Därför är det möjligt att följa utvecklingen i hans tänkande i dikterna på ett annat sätt än i de andra verken. På många sätt är dock *Operette morali* (ungefär "Moraliska småskrifter"), en samling korta dialoger och prosaavsnitt som skrevs mellan 1824 och 1832, intressantare. Här kommer Döden, mumier och djävlar till tals bland historiska personer som Christofer Columbus och Torquato Tasso. Samtalen kretsar kring livets villkor, men den förtvivlan som finns i dikterna har i dialogerna i stor utsträckning ersatts av svart humor. Leopardi var även aforistiker, och författade den lilla samlingen *Pensieri* ("Tankar"), postumt utgiven 1845. Men det kanske märkligaste verket är den stora dagboken *Zibaldone* (ungefär "Sammelsuri-

um") som Leopardi förde under åren 1817–1832, men som publicerades först 1898. *Zibaldone* omfattar i handskriften mer än 4500 sidor och var först och främst ett arbetsredskap för Leopardi. Där nedtecknade han citat som han behövde ha till hands och samlade tankar om stort och smått.

I Leopardis tidiga dikter är patriotismen ett centralt tema. Italien bestod vid denna tid av en rad auktoritära småstater. Det skulle dröja fyrtio år innan landet enades. Nationalismen var en mycket subversiv idé; det var framför allt i hemliga aristokratiska sällskap som drömmen om ett enat Italien levde. I dessa kretsar såg man Leopardi som sin författare, och även om det är tveksamt om Leopardi själv såg det så, var detta tillräckligt för att väcka censorernas uppmärksamhet. Han skulle hela livet ha svårigheter med att få sina skrifter godkända för utgivning. Så sent som 1836, året före hans död, stoppades en utgåva av *Operette morali* i Neapel.

Varje ansträngning att finna lyckan gör den mer avlägsen.

För Leopardi var dock patriotismen inte i första hand en politisk fråga. Den fyllde snarare en existentiell funktion. Tillvaron saknar i sig mening, men patriotismen, tillsammans med en del andra moraliska och estetiska idéer som går under beteckningen *illusioni*, illusioner, kan skapa en mening. Tillvaron saknar mening, men den som inte vet det lider inte av det.

Leopardi har gått till historien som en av de stora pessimisterna. Schopenhauer, som upptäckte Leopardi under sina sista år, kallade honom sin "andlige släkting". Nietzsche jämförde Leopardi med Goethe och betecknade honom som idealet för en filolog. Även sedan han tagit avstånd från pessimismen och sade sig skratta åt Leopardis lidande, som han menade hade orsakats av onani, ansåg han Leopardi vara en av de största poeterna. Leopardis pessimism är både mer vardaglig och mer tröstlös än exempelvis Schopenhauers. Leopardi talade visserligen med förtjusning om sitt system, men något metafysiskt system som förklarar lidandet i världen skapade han aldrig. Trots en och annan utflykt till andra områden är Leopardi till syvende og sidst moralist i ungefär samma mening som Nietzsche eller Montaigne är det. Formelartat uttryckt skulle man kunna säga att författarskapet är en diskussion av livets villkor som ständigt är tänkt att stå i livets tjänst.

Vanligtvis brukar man urskilja två faser, den historiska respektive den kosmiska pessimismen, i Leopardis filosofiska utveckling. I den första fasen tänkte han sig att människan före samhällets uppkomst hade levt i ett lyckligt naturtillstånd, och att hennes situation sedan dess stadigt försämrats i takt med samhällets utveckling. Möjligen var det från de franska upplysningsfilosoferna, framför allt Rousseau, som han hade lånat denna idé. Men han övergav så småningom tanken att människan hade varit lycklig i naturtillståndet. I den sena fasen, den kosmiska pessimismens, såg Leopardi människans lidande som en följd av att hon är människa; att undvika lidandet är en psykologisk omöjlighet. Naturen förvandlas samtidigt från en god kraft, vars gåvor människan fördärvat, till en mäktig fiende som kan krossa mänskligheten. Lidandets orsaker flyttar alltså från civilisationen in i människan, samtidigt som människan flyttas ut i en fientlig värld. I en av dialogerna i *Operette morali*, "Dialog mellan naturen och en islänning", låter han naturen, i gestalt av en kvinna med mycket svarta ögon och hår, mittemellan vacker och skräckinjagande, förklara att hon inte bryr sig om människan, vare sig denna är lycklig eller lider. "Och skulle jag, slutligen, råka utrota hela er art, så skulle jag inte lägga märke till det." Detta är ett tema som är ständigt närvarande i det sena författarskapet.

Utgångspunkten för Leopardis människosyn är att människan äger en inneboende strävan efter att vara lycklig, och det är just denna strävan som utgör grunden för hans pessimism. För strävan efter lycka är oändlig: människan nöjer sig inte med en viss njutning, utan vill uppleva alla. Det innebär att varje uppnådd njutning åtföljs av medvetenheten om de njutningar man inte fått uppleva, och tillfredsställelsen utmynnar därför obönhörligen i besvikelse. Den lycka som trots allt står att finna i världen måste komma oväntat; lycka, nöje och njutning är möjliga endast som en gåva från ödet. Varje ansträngning att finna lyckan gör den mer avlägsen. Vidare motverkar förnuftet och kunskapen lyckan, enligt Leopardi. Sanningen är ju att världen är en ogästvänlig plats, och möjligheterna till lycka blir mindre ju mer man vet om världen. Kunskapen gör det möjligt för oss att genomskåda illusionerna. Ju mer man vet, desto mer medveten är man om att tillvarons ljuspunkter egentligen inte är särskilt mycket värda. Detta är ledan, *la noia*. Ledan drabbar den som, i likhet med Leopardi under den filosofiska omvändelsen 1819, insett tingens fåfänglighet. I "Dialog mellan Torquato Tasso och hans genius" i *Operette morali* får Tasso veta att det bara finns tre botemedel mot ledan: sömn, opium och smärta.

Ju större en människas intelligens och kunskaper är, desto större är alltså hennes elände; som de flesta pessimister koketterar Leopardi emellanåt med sina kval. I "Dialog mellan naturen och en själ" i *Operette morali* utvecklar han tanken om sambandet mellan intelligens och olycka. Där samtalar naturen med en själ som just skall till att födas. Som ett slags avskedsfras säger naturen: "Lev, bli stor och olycklig". Hon (naturen är hos Leopardi alltid en kvinna) kan inte förstå själens svar: "Vad har jag gjort för ont, innan jag levt, som gör att du dömer mig till detta straff?" Det visar sig att det inte är fråga om ett straff eller ens om elakhet: tvärtom hyser naturen förhoppningar om att själen skall bli något stort. Och all storhet medför omedelbart olycka. Den intelligente är mer utsatt för ledan än vad en vanlig människa är. Det hela förvärras dessutom av att intelligensen leder till ett utanförskap: de vanliga människorna kan inte förstå den intelligentes situation. Den enda fördel som intelligensen för med sig är berömmelsen, som egentligen inte tröstar och som i regel är postum. När själen som skall till att födas i Leopardis dialog inser detta, bönar hon om att få födas som en så trögtänkt och oansenlig person som över huvud taget tänkas kan, och att dessutom få dö ung.

AVUNDEN GENTEMOT de trögtänkta är ett återkommande motiv i Leopardis författarskap. I dikten "Nattlig sång av en kringströvande herde i Asien", en av Nietzsches favoritdikter, frågar sig en svårmodig herde vad väl livet är värt. Han ser månen lugnt färdas ovanför honom och han ser sin hjord fridfullt vila, men den stillsamma idyllen väcker ingen annan känsla än ledan. Han vänder sig till sin hjord:

Lyckliga hjord, o du som fredligt vilar
och, tror jag, ej vet av ditt hårda öde
– hur avundsvärd du tycks mig!
Ej blott för att du nästan
går helt fri från bekymmer,
ty var strapats, var skada,
var dödlig rädsla har du strax förgätit;
men mest för att all leda dig är okänd.

(översättning Ingvar Björkeson)

I en annan av dialogerna i *Operette morali*, "Dialog mellan en fysiker och en metafysiker", kommer en fysiker springande med en bok i handen och ropar "Heureka!". Han har upptäckt konsten att förlänga livet. Metafysikern, författarens språkrör, råder honom att gömma boken tills konsten att leva lyckligt upptäckts. Deras samtal utvecklar sig till en diskussion om livet i sig är värt att leva eller om endast det lyckliga livet är det. Fysikern säger att han och många med honom håller livet för något värdefullt, hur det än ser ut. Metafysikern säger att många tror sig tycka som fysikern, men de bedrar sig. Det som människan älskar och önskar är i själva verket inte livet, utan lyckan. Vilken människa som helst som skulle lägga en vit sten i en urna för varje lycklig dag och en svart för varje olycklig skulle finna att de svarta stenarna är mycket fler.

Konsten att leva lyckligt är därför detsamma som konsten att leva ett kort liv. Ett liv som endast bestod av dagar representerade av vita stenar vore, trots att det vore mycket kortare än ett normalt liv, klart att föredra. Fysikern står dock fast vid sin konst att leva länge; om så alla stenarna vore svarta, skulle många vilja kunna lägga ytterligare stenar i urnan, "för de håller fast vid att ingen sten är så svart som den sista". Leopardi vänder här upp och ned på begreppen. Fysikerns från början så segervissa optimism blir till ett desperat försök att hålla döden, ovissheten, borta. Metafysikern bejakar i sin pessimism livet i stället för att frukta döden.

LEOPARDI VAR något av en flyttfågel. När han väl fick tillstånd att lämna hemstaden begav han sig till Rom. Vistelsen där blev en besvikelse: kvinnorna var fula och de tog dessutom ingen notis om honom. I författarkretsarna var alla ytliga och saknade varje äkta intresse för antiken. Han hade dock svårt att finna sig tillrätta även på andra ställen. Kvinnorna och författarna var inte någonstans till Leopardis belåtenhet. Han flyttade runt i hela Italien, men återvände periodvis till föräldrahemmet. Efter att bland annat ha bott i Milano, Pisa och Florens tillbringade han de sista åren i Neapel.

Där kunde han bevittna ett av Europas mest påtagliga bevis på naturens möjlighet att utrota mänskligheten: Vesuvius. Han vistades någon tid i en villa på vulkanens sluttning, en villa som med knapp nöd undgått att förstöras av ett utbrott några månader tidigare. Trots att ödemark och öknar varit ett stående inslag i hans författarskap sedan femton år ställdes han nu för första gången inför ett öde landskap. På sina håll rykte det fortfarande om lavan. Men här och var hade ett tunt jordlager bildats. Endast en sorts blomma, ginsten, växte där. Till denna blomma skrev Leopardi en av sina sista och viktigaste dikter. "Ginsten eller ödemarkens blomma" utspelar sig på Vesuvius förbrända sluttningar och det är en dikt starkt präglad av upplevelsen av naturens makt:

Till dessa nejder
borde den komma, vilken hänfört plägar
människans villkor prisa, och begrunda

Vesuvius kraft. I sin fas av av kosmisk pessimism såg Giacomo Leopardi naturen som en mäktig skräckinjagande fiende. Möjligen var han inspirerad av att en tid ha varit bosatt på Vesuvius sluttningar. Charles François Lacroix målning av ett av vulkanens många utbrott är från 1777.
Foto: Corbis/Scanpix

hur stort en kärleksfull natur bekymrar
sig om vår ras. Här kunde han värdera
och mäta kraftfullheten
hos detta släkte som den stränga amman
med en lätt rörelse, och utan varsel,
delvis förgör på några få minuter,
och en blott obetydligt
starkare rörelse kan lika plötsligt
förinta helt och hållet.
På dessa stränder ser jag
utmålad mänsklighetens
storartade och progressiva framtid.
(översättning Ingvar Björkeson)

Livet igenom kämpade Leopardi med ekonomiska bekymmer. Han var förvisso greve, men familjen hade stora skulder, inte minst för att det av fadern ledda upproret mot de franska ockupationsstyrkorna resulterade i kännbara straffskatter för regionens adelsmän. Det stora biblioteket var den enda lyx familjen kunde kosta på sig. Inflytelserika vänner ansträngde sig för att skaffa Leopardi en position och en inkomst i den akademiska världen. Hans färdigheter som filolog var gedigna; det var inte bara Nietzsche som höll honom för att vara idealet för en filolog. Så småningom erbjöds han en professur i Bonn.

Men att lämna Italien var aldrig aktuellt, därtill var Leopardi alltför beroende av ett varmt klimat. Inte heller försöken att skaffa honom en tjänst som bibliotekarie inom kyrkan lyckades. Problemet förefaller ha varit att det fanns alltför många fritänkare i vänkretsen. Leopardis strävan att bli ekonomiskt oberoende av familjen var förgäves. Hans försök att slå mynt av sina filologikunskaper inbringade inte mycket, men han gjorde i alla fall en del översättnings- och redigeringsarbeten av antika texter.

Vid ett av dessa översättningsuppdrag fick Leopardi ägna sig åt en besläktad själ. År 1825 översatte han den stoiske filosofen Epiktetos *Handbok i livets konst*. I förordet till översättningen ifrågasätter Leopardi att stoicismen är en filosofi för de starka. Den är, menar han, en filosofi som lämpar sig utmärkt även för dem som endast äger medelmåttig styrka, ja rentav åt de svaga. Därigenom är den snarare en filosofi för den moderna människan än för antiken. Och visst finns stoiska drag i Leopardis tänkande. Han arbetade också på en egen handbok i levnadskonst: formuleringen "pel manuale di filosofia pratica" ("för handboken i praktisk filosofi") är en återkommande kommentar i *Zibaldones* senare delar, men arbetet kom aldrig längre än till planeringsstadiet. Liksom hos stoikerna finns det hos Leopardi en strävan att släcka begären och en medvetenhet om döden som genomsyrar varje rad av hans skrifter, men utan att den någonsin yttrar sig som dödsskräck. Till skillnad från stoikerna såg emellertid Leopardi inte i visheten ett medel att stilla lidandet. I en kort aforism i *Pensieri* avfärdar han försöken att låta visheten styra livet: "Det finns inget tydligare tecken att någon är föga filosof och föga vis än viljan till ett alltigenom vist och filosofiskt liv."

I LEOPARDIS UTKAST till handboken tecknas i stället ett liv präglat av handling som idealet, ett liv där ingen tid ges till eftertanke. Eftertanken leder till insikten i alltings fåfänglighet, som i sin tur leder till ledan. Det finns någonting tragikomiskt i Leopardis slutsats: en person som var alltför litet händig för att kunna äta med kniv och gaffel (han sägs ha förstört åtskilliga gafflar), ägnar hela livet åt studier och åt att grubbla över tillvarons villkor och kommer fram till att vilket liv som helst kan vara uthärdligt, bara det präglas av handlingar och inte innehåller för mycket grubbel. Detta är en sida hos Leopardi som gör hans pessimism särskilt mörk. Pessimistiska tänkare brukar kunna finna en tröst i sin svartsyn, men Leopardi menar att ingen sann tröst finns att hämta, vare sig där eller annorstädes. Tvärtom: inte nog med att tillvaron är meningslös och allting fåfängligt, insikten att så är fallet gör bara meningslösheten och fåfängligheten större.

Den förtvivlade själen i "Dialog mellan naturen och en själ" ber som vi har sett att få födas som så dum och trögtänkt som det bara är möjligt och att få dö ung. Naturen kan lova det första, men måste tala med ödet om det senare. Själv hade Leopardi bättre hand med ödet än med naturen. Trögtänkt blev han inte, men att få dö ung förunnades i alla fall Giacomo Leopardi. Att han mötte döden med lugn när den onsdagen den 14 juni 1837 under en koleraepidemi i Neapel hann ikapp honom förvånar väl ingen.

Leopardi på svenska

Leopardi tillhör de allra mest lästa italienska författarna. Det har rent av hävdats att han passerat Dante och Petrarca och lagt beslag på förstaplatsen (hur man nu mäter det). Han har översatts och översätts alltjämt till de stora europeiska språken, särskilt till tyska. Men för att finna något av eller om Leopardi på svenska får man leta länge. Några dikter översattes av Fredrik Wulff och gavs ut 1898 och 1916. Vilhelm Ekelund översatte ett urval av Leopardis dikter, dialoger och aforismer, utgivna under titeln *Valda skrifter*, 1913. Ingvar Björkeson och Jan Hammarskiöld har också givit ut en urvalsvolym: *Är ljuvt att få förlisa. Dikter – Dialoger – Tankar*, 1981. Listan över böcker på svenska om Leopardi tar sin början med Fredrik Wulffs bok *Ur Giacomo Leopardis liv och diktning* från 1913 och – tar sedan slut. Vilhelm Ekelund skrev dock några essäer om honom. Till sist innehåller nummer 16 av tidskriften *Res publica* ett urval aforismer av och några essäer om Leopardi.

Kopieringens virtuoser skapar originalitet

ESSÄ/ Sampling. Den elektroniska revolutionen har satt gränsen mellan original och kopia i fråga. Musikindustrin har därför drabbats av ett akut problem, för vem har rätt till vad när upphovsmannaskapet är oklart?

Av
Robert Willim
Fil.dr
i etnologi

Mer eller mindre kreativ återvinning. Det är vad musikbranschen är uppbyggd kring. Ljud, melodier och rytmer, snarlika dem i tidigare alster, dyker ständigt upp i nya låtar och sammanhang. Att få känslan av att ha hört något tidigare när man hör ny musik är vanligt. Vad är då egentligen ett nytt, enhetligt och färdigt verk, och vad består det av? Frågeställningen är troligtvis lika gammal som konsten, musiken eller det mänskliga skapandet. Men den får en ny och brännande aktualitet när vi nu omges av mer och mer digital teknik som används i underhållningssyfte, för skapande och för distribution. Föreställningar och normer kring vad *Verket* är och vad det är värt är centrala för hur vi hanterar frågor om upphovsrätt. Just de upphovsrättsliga frågorna har också hamnat i centrum för debatten om datorers och den digitala teknikens roll för musiken. Piratkopiering och stöld, ropar många branschföreträdare. Andra replikerar och ser det som att information nu färdas hälsosamt fritt i de elektroniska nätverken. Debatten kring den digitala musiken handlar emellertid i stort sett bara om hur olika artisters färdiga låtar antingen stjäls eller delas ut. Datorer ses som kopieringsmaskiner, vilka – liksom kassettbandspelarna för ett par årtionden sedan – nu börjat användas för musikkopiering. Men på samma sätt som datorer kan användas för att mångfaldiga låtar, kan de användas för att hantera låtars mindre beståndsdelar. Det är denna hantering och frågor om vad som egentligen utgör ett verk jag ska diskutera. Då kan det vara värt att se på vad digital teknik möjliggör och olika exempel på hur skapande sker med hjälp av förtillverkade delar.

FÖRST NÅGOT OM VERKETS ROLL i upphovsrätten. För att något ska klassificeras som ett verk måste det nå verkshöjd, vilket innebär att det ska ha en viss grad av originalitet. Var gränsen för originaliteten går är dock inte på något sätt obestridligt. Verkshöjden brukar fastställas genom att man prövar om det finns någon nämnvärd risk för dubbelskapande, det vill säga att någon annan skulle utforma verket på i stort sett samma sätt. När en skapelse har nått verkshöjd kan en annan kreatör göra sig skyldig till intrång i verket. Ett känt svenskt fall där det i domstol fastställdes att ett verk hade kränkts var det så kallade Plagiatmålet, som pågick i slutet av 90-talet och fram till och med 2002. En melodislinga på åtta takter spelad på fiol i en låt av gruppen Drängarna bedömdes som ett plagiat av en liknande melodi som gruppen Landslaget hade skrivit 1973. Fallet innebar en mängd rättsliga turer där det skulle klargöras om de olika melodierna hade någon relation. Hur pass lika var egentligen låtarna och hade de uppkommit oberoende av varandra, var frågor som ställdes.

Medan Plagiatmålet pågick spreds den digitala tekniken för fullt. Med tekniken utvecklades datorbaserade produkter, som möjliggjorde lätt förflyttning av små utsnitt ur låtar. Dessa produkter hade sin föregångare i en sorts digitalt instrument, som under åttiotalet fick sitt genomslag i musikens värld, nämligen samplern. Sampling innebär i stort sett att man digitalt spelar in ett ljud. I sin digitala form kan sedan ljudet enkelt manipuleras och kopieras. Med hjälp av bandspelare hade man tidigare kunnat integrera olika oväntade ljud i musikstycken, men med samplers blev detta betydligt enklare. Allt från studsande pingisbollar till maskinbuller och diverse andra ljud började under åttiotalet höras i olika låtar. Dessutom kunde nu delar av andra låtar med lätthet integreras i ett nytt sammanhang. Med hjälp av en sampler kan till exempel en sekvens från en gammal vinylskiva spelas in. Sekvensen kan sedan användas i något parti av en ny låt, men den kan också användas som en loop som upprepas och bildar stommen till den nya låten. En sampling som har fått en stor spridning och som använts på detta sätt är utsnittet av ett trumkomp från James Brown-låten"Funky drummer", först släppt på skiva 1970. Det svängiga trumljudet har dykt upp i flertalet nyproducerade låtar. För övrigt är James Brown en av världens mest samplade artister och delar av hans låtar i form av trumljud, blåsinstrument, skrik och stön har återanvänts flitigt.

Denna typ av återanvändning av musik har blivit något centralt inom genrer som hip-hop och olika typer av elektronisk musik. Men även i rock och pop används ofta sampling. Återanvändningen av delar ur upphovsrättsskyddat material sker dock inte utan betalning. Skivbolag och de som äger rättigheter till olika artisters verk tjänar en hel del på att sälja rätten att använda fragment ur inspelat material. Efterhand började dock kollektioner med upphovsrättsfria inspelade samplingar lanseras. Dessa kan köpas på cd och när en skiva är köpt står det användaren fritt att använda ljuden efter eget behag, i egna låtar och skivutgivningar. På Nätet har det även bildats ett antal fora där det byts förinspelade loopar och ljud. Det råder långt ifrån brist på prefabricerade fragment att använda i skapandet av nya verk.

Samplern har fått en central betydelse för musiken. Numera har den i stort sett flyttat in i datorn och det finns datorprogram som kan användas på samma sätt som de externa samplers, som står på hyllor i rum och musikstudior. Tidigare hade datorer även fått en annan roll i musikproduktion, när de under 80-talet började användas som en sorts kontrollstationer för olika syntar, samplers och elektroniska instrument. De program som användes i datorerna kom att kallas för sequencers. Här kunde olika sekvenser av ljud kombineras ihop. Det grafiska gränssnittet till dessa program, alltså det som syntes på datorskärmen, bestod i att olika ljud och sekvenser av musik representerades av fyrkanter som kunde kombineras ihop, kopieras och flyttas.

I dagens datorer har sequencern vuxit samman med samplern. Olika program möjliggör hantering av samplingar och ljudsekvenser, som representeras som färgglada legobitar på skärmen. Förtillverkat material utgör ingredienser till den mesta musik som skapas med datorer i dag. Allt från enklare program med namn som "Fruity loops" och "Acid" till avancerade system som "Cubase" och "Logic Audio" bygger på användning av förtillverkade element och präglar dagens digitala datorbaserade musikskapande.

Nu kan den uppmärksamme läsaren påpeka att mycket av den musik som skapas i dag trots datorers utbredning inte bygger på en sammanfogning av förtillverkade digitala delar. Rockband står fortfarande i replokaler och trimmar in sitt material och konceptet "ensam man eller kvinna med akustisk gitarr" fungerar fortfarande bra. Det finns även ett utbrett intresse för livemusik, där frånvaron av datorer är tydlig. Men dessa musikformer präglas liksom den digitalt baserade musiken av återanvändning. Olika musikgenrer återanvänder på olika sätt. I liveorienterad rockmusik kan sådant som riff, sound och rytmer vara snarlika dem i tidigare verk. De framförs då i regel "från scratch" med hjälp av bandmedlemmarnas olika instrument. I hip-hop och elektronisk musik kan det vara loopar, samplingar, enstaka ljud och texturer som återanvänds i sin digitala form. Att olika genrer glider samman med varandra och skapar nya hybrider gör dock att dessa praktiker också förenas med varandra. När digitala medier blir del i musikproduktion och konsumtion kommer också mediernas särdrag att prägla praktikerna. Det är högst troligt att datorers och digitala mediers främjande av prefabskapande gör att den digitala återanvändningen ökar i allt större utsträckning.

Är det förresten inte det en kompositör gör? Sätter samman olika delar. Ordet kompositör kommer från latinets *componere* som betyder "lägga tillsammans" eller "ordna". En kompositör kombinerar alltså ett antal mindre element till en helhet. Det är då inte helt oviktigt att ställa sig frågan vad det är som utgör byggmaterialet. Just återvinningen och användandet av förtillverkade digitala delar gör också frågan om verkshöjd intressant. Om två olika användare av ett datorprogram oberoende av varandra kombinerar ihop samma loopar till en låt, når då dessa alster verkshöjd? Hur pass originella är skapelserna? Om de i stället hittar samma loopar och kombinerar ihop dem på lite olika sätt, samt kanske manipulerar dem en smula, blir då låtarna mer originella? Det som mest kommer att kännetecknа det nya verket kan finnas i de enskilda förinspelade delarnas ljudbild och karaktär. Verket kanske bara är ett tämligen enkelt collage, vem bestämmer då dess originalitet? Ska bedömningen baseras på eventuell kvalitet, kanske på estetiska grunder? Detta skulle leda till högst subjektiva och partiska bedömningar.

Det ska nu understrykas att den mesta elektroniska musiken inte enbart handlar om att kombinera ihop loopar eller ljud som legoklossar, för att sedan presentera resultatet som ett färdigt verk. Många datorbaserade program möjliggör denna typ av enkelt och hastigt skapande. Men det krävs mer tid och färdighet för att skapa något som lever upp till de flesta kreatörers självkritik. För att ett verk sedan ska klara sig igenom de elddop som består i att det presenteras för smakdomare av olika dignitet, krävs det mer än ett förutsägbart collage. Att framgångsrikt jobba med samplingar och elektroniska ljud kräver en känsla för hur olika ljud fungerar ihop, liksom ett gott handlag med de verktyg som används.

Musikaliskt collage.
Det blir allt vanligare med återanvändning av ljudfragment i musikkomposition. Bilden visar Joan Mirós målning "Kvinna som lyssnar på musik" från 1945.
Foto: Corbis/Scanpix

Några som stått för ett virtuost användande av elektroniska instrument och som är pionjärer när det gäller sampling som konstform inom populärmusiken är den schweiziska duon Yello. De började under sjuttiotalet att experimentera med att klippa till ljud med hjälp av bandspelare. När samplern slog igenom på åttiotalet var duon bland de första som utnyttjade dess möjligheter. Under decenniet gjorde Yello ett antal album där olika samplade ljud integrerades till suggestiva ljudvävar. Låtarna var dock inte alltid direkt elektroniskt experimentella till sin struktur, utan innefattade melodier och rytmer som ofta var spelade med icke-elektroniska instrument. Skapandet av låtarna eller verken hade emellertid inte bestått i att ett antal musiker i ensembleform spelat in sina olika bidrag i studion. I stället samplade Yellos ena hälft Boris Blank instrumenten och byggde sedan utifrån mindre beståndsdelar upp till exempel ett gitarrsolo eller ljudet av en stråksektion. Dessa instrument blandades sedan ihop med elektroniskt ljudande klanger och sångaren Dieter Meiers smått absurda texter och resulterade i låtar som "Bostich", "The Race" och "Rubberbandman". I Yellos musik är de separata beståndsdelarna i form av samplingar väsentliga. Låtarna kan ses som avancerade musikaliska collage. Det är i hög grad ljuden eller det som kan kallas för låtarnas sound som utgör kännemärken. Små utsnitt ur duons låtar hörs förresten alltsomoftast som jinglar i både radio och tv. I dag arbetar en mängd artister utifrån liknande metoder som Yello.

Att musik skapas med hjälp av prefabricerade delar behöver inte leda till att ett färdigt verk upplevs som ett collage. De olika delarna kan kombineras på ett sådant sätt att de mer upplevs som en organisk helhet. Detta är en konst som discjockeyer ägnat sig åt i många år. Att skapa en känsla av flyt eller ett oavbrutet, väl sammanhållet flöde har varit en drivkraft för många discjockeyer. Detta har uppnåtts med hjälp av förtillverkade element i form av skivor eller med samplingens intåg även mindre musikaliska beståndsdelar. Flera discjockeyer använder sig i dag av datorer och samplers. Gränsen mellan en discjockeys skapande med samplers och datorer i realtid och det som görs i en studio med hjälp av datorer kan bli svårdragen.

Det är inte så att digitala medier bara möjliggör ett collageliknande skapande, men tekniken lämpar sig onekligen väl för det.

Det finns primära särdrag hos digitala medier som uppmuntrar användandet av förtillverkade delar. Det kan därför vara värt att se närmare på några av dessa särdrag. Medieforskaren Lev Manovich har skrivit om hur digitala medier, eller nya medier som han kallar dem, står i relation till tidigare medieformer och om det genomslag den nya tekniken får.[1] Digitala medier har vissa centrala egenskaper, bland annat präglas de av *modularitet*, de är alltså modulära, vilket innebär att digitala objekt består av (mer eller mindre) oberoende delar. Dessa delar utgör avgränsade enheter. Delarna i de digitala objekten består i sin tur av mindre avgränsade delar ända ner till det som kallas bitar (*bits*: *binary digits*), vilka är grundstommen i de digitala medierna. Modulariteten gör att ett objekt i form av en datafil eller till exempel en sampling enkelt kan flyttas, kopieras, delas upp i mindre delar och hanteras som en separat enhet. Det är modulariteten som gör att låtar som framställs med hjälp av datorer så förhållandevis enkelt går att demontera och rekonstruera.

ELEMENT SOM UTGÖR BESTÅNDSDELAR till en låt kan samlas i ett filarkiv eller i en databas. Denna databas går sedan att söka igenom eller kategorisera efter olika typer av ljud. Trummor, röster, gitarrer, naturljud osv. De samplingsskivor och fora på Nätet som distribuerar ljud är uppbyggda kring olika typer av katalogisering beroende på de olika ljudens karaktär. Vid skapandet av en ny låt ställs man vid en dator inför valet att välja olika beståndsdelar ur dessa arkiv och databaser. Är det så att databasens form även kan styra hur man skapar med hjälp av den? Har kategoriseringen någon inverkan på skapelseprocessen? Lev Manovich menar att just databasen som form är väsentlig. Han tar exempel ur filmens värld för att belysa databasernas och sorterandets roll. Exemplen föregår de digitala medierna, men de kan ändå säga något om förutsättningarna för musikskapande med hjälp av datorer.

En regissör och konstnär som arbetar med film på ett sätt som accentuerar sorterandets betydelse är Peter Greenaway. Han har genomgående i sitt konstnärskap vänt sig mot filmmediets begränsande form, som gör att en film har ett förlopp fastställt vid slutredigeringen. En film skapas utifrån ett antal modulära beståndsdelar i form av ett antal klipp som består av filmrutor, vilka kan upplevas som ett sammanhängande flöde eller som en berättelse. Greenaway underminerar däremot ofta en linjär narrativ struktur i sina filmer genom att låta ett katalogliknande system styra verkens struktur. Flera av hans filmer, till exempel *Dränkta i nummerordning* eller *Tecknarens kontrakt*, är strukturerade kring presentationen av en serie objekt. Det kan vara ett antal nummer, olika teckningar etcetera som presenteras i olika sekvenser utan att vävas samman med en tydlig övergripande berättelse. Egentligen menar han att flera av hans verk inte är särskilt lämpade för filmmediet. I samband med att han i Malmö för ett par år sedan gjorde sin utställning *Flyga över vatten* höll han en föreläsning om filmens status. Han menade då att just filmens form var oerhört fastlåsande och lyfte i stället fram de möjligheter som till exempel en konstutställning ger. En besökare kan mycket väl ta del av utställningens separata delar i fritt vald ordning och i eget tempo. Besökaren är alltså inte helt styrd av ett av konstnären bestämt tempo eller flöde, som fallet är när det gäller film.

Ytterligare ett exempel ur filmens värld kan belysa villkoren för arbete med digitala medier. Den framgångsrike filmklipparen Michal Leszcylowski, som arbetat med regissörer som Lukas Moodysson, Suzanne Osten och Andrej Tarkovskij, sade i en intervju för *Sydsvenskan* lördagen 1 februari 2003 att i en bra film bestämmer materialet hur det vill bli klippt. Då måste klipparen ställa sig till förfogande för materialet och känna vartåt det styr. Utifrån sitt arbete med Andrej Tarkovskij och dennes sista film *Offret* berättade han hur även denna gigant inom filmkonsten underordnade sig sitt material. Det inspelade materialet som samlats på film eller i digitala kataloger kan alltså ha en styrande roll i ett skapande. Detta skulle när det gäller musik kunna innebära att det råmaterial i form av till exempel samplingar, som används för att skapa ett verk, har en stor betydelse för hur den färdiga produkten, i form av till exempel ett spår eller en låt på en skiva, blir. De modulära, prefabricerade delar som med hjälp av digitala medier kan fogas eller smältas samman till en större enhet kan i sig ha ett väsentligt värde. Vad är då verket i detta sammanhang? Det är ett slags collage, något som är till fullo beroende av sina enskilda delar.

Att skapa med hjälp av prefabricerade delar utgör en väsentlig praktik i flera typer av konstnärligt skapande, inte minst i film och i musik. Slutprodukten eller verket blir i båda fallen en typ av mix. Värdet av mixen bestäms av dess beståndsdelar, hur de kombineras och slutligen i vilket sammanhang den presenteras. Just sammanhanget är det som upphovsrättsorganisationer och skivbranschen i första hand har koncentrerat sig på. När en låt är pressad på en skiva är den fixerad. Skivspåret utgör helt enkelt verket. Detta sätt att fokusera på ett verks fastlåsning i ett medium har fått kritik. John Perry Barlow, en av de personer som ivrigt företrätt kraven på den digitala informationens frihet, har använt en slående metafor för att uttrycka denna typ av upphovsrättslig fokusering.[2] Han ser det metaforiskt som att det man skyddar, det är inte vinet, utan det är flaskan. Förfäktarna av upphovsrättsligt hårda tag är enligt honom föga intresserade av vinets (musikens) värde, däremot ser de det som centralt att skydda behållaren eller flaskan (mediet eller skivan). Det är kanske därför diskussionerna i musikbranschen kring vad ett digitalt verk egentligen är har varit sparsamt förekommande. Mot bakgrund av de tidigare resonemangen kan det därför vara på sin plats att tänja lite på gränserna.

Ska vi kalla detta för en remix, omarbetning eller coverversion? När det nya arbetet verkshöjd?

OM MYCKET AV DET DATORBASERADE skapandet sker med prefabricerade beståndsdelar, vad är det då som säger att det som sedan presenteras som ett verk är någon form av absolut enhet? Skulle inte delarna kunna kombineras annorlunda? Vad är det förresten som säger att det är en slutversion som presenteras? Dessa frågor kan man naturligtvis ställa även i förhållande till musikskapande med hjälp av tidigare medier och instrument. När var till exempel slutversionen klar av Donna Summers "I feel love" eller Bob Dylans "Like a rolling stone"? Men frågorna ställs på sin spets när det gäller produktion med digitala medier. Med hjälp av till exempel en dator försedd med mjukvara för musikskapande kan versioner av en produktion sparas under arbetets gång. Det är i regel lätt att ta fram en sparad version och justera den en aning. Lägga till eller ta bort ett ljud, justera några nivåer, lägga på en effekt, göra låten längre och så vidare. Om vi nu tänker oss att det råmaterial och de beståndsdelar som används i en mix eller i produktionen av en version görs tillgängliga för andra producenter (eller kanske konsumenter), då kan de göra egna mixar och versioner. Ska vi kalla detta för en remix, omarbetning eller coverversion? När det nya arbetet verkshöjd? Omarbetningen kan innebära minst lika mycket manipulation och omstrukturering som låg bakom den föregående versionen. Är det då ett nytt verk? Nya versioner kan sparas, göras tillgängliga för andra, som i sin tur kan göra egna justeringar även av dessa versioner. Ännu några kan kombinera delar från sina olika filarkiv och databaser och tillsammans kombinera ihop dem, manipulera ljuden och sedan lansera dem som en egen produktion eller version. Så här kan vi fortsätta att rada upp exempel på hur skapande kan ske. När är då ett färdigt verk skapat och vem har då producerat det? Är det färdigt och skyddat när alstret är registrerat hos en upphovsrättsorganisation eller pressat på en skiva? Men om beståndsdelarna till dessa verk delas ut fritt via Nätet, leder det då till skapandet av plagiat eller nya verk?

När digitala medier blir del i musikproduktion och -konsumtion kommer också mediernas särdrag att prägla praktikerna. Det är högst troligt att datorers och digitala mediers främjande av prefabskapande gör att den digitala återanvändningen får allt större omfattning. Intresse- och upphovsrättsorganisationer som IFPI och SAMI, vilka företräder skivbranschen och upphovsrättsinnehavare, har uttryckt oro över hur människor kopierar sina skivsamlingar och hur låtarna gratis görs tillgängliga för andra. Kopiering av låtar i digital form, som ett slags kassettkopiering i kvadrat, kan nog utgöra ett hot för musikbranschen. Men det kan mycket väl vara så att en mer utbredd omvärdering av *Verket* i sig som en oantastlig enhet kan vara en betydligt större fråga att ta sig an för musikbranschen och upphovsrättsorganisationer. Föreställningar om vad som är ett verk är präglade av våra tolkningar av värde och av de förutsättningar för skapande, distribution och konsumtion som finns omkring oss i världen. Dagens digitala medier möjliggör praktiker vilka ställer frågor som hittills långtifrån har besvarats i lagstiftning och i debatt. Ett av de mest fruktbara vägvalen vore att nu utgå från dagens verkliga praktiker och grundantagandet att musikbranschen är uppbyggd kring återvinning av musikaliska element och inte av en mängd oantastliga verk som till varje pris inte får kränkas. ■

1 Lev Manovich, *The Language of New Media*, Massachusetts: MIT Press, 2001.

2 John Perry Barlow, "The Economy of Ideas A framework for rethinking patents and copyrights in the Digital Age (Everything you know about intellectual property is wrong)", i *Wired*, nr 2/03, mars 1994.

Intelligenta lösningar behöver inte vara mänskliga

ESSÄ/ Artificiell intelligens. Under 1950-talet tänkte man sig skapa intelligens genom ettor och nollor. Under 1980-talet konstruerades robotar som samverkade med omgivningen. Numera får vissa datorer genomgå en barndom som skall ge dem både känsloliv och förmåga till koncentration. Därefter kan det bli tal om språklig kompetens. Och visst har en robot lärt sig säga sitt första ord.

Av
Peter Gärdenfors
Professor i kognitionsforskning vid Lunds universitet
&
Christian Balkenius
Docent i kognitionsforskning vid Lunds universitet

Debatten om artificiell intelligens (AI) går i vågor. Å ena sidan finns optimisterna, som hävdar att det finns smarta datorer och att maskiner kan tänka. De pekar gärna på schackdatorer i stil med Deep Blue som till och med har slagit världsmästaren i schack. Å andra sidan säger pessimisterna att sådana datorer i bästa fall är fackidioter. Deras tankeförmåga, om man nu kan kalla den så, är begränsad till ett fängelse av 8 x 8 rutor. Lämnar man den snäva världen kan schackdatorer inte tänka ett dyft. Och de kan bara följa fasta regler där alla konsekvenser är precisa. Det finns absolut ingen kreativitet i deras schackspel, de kan bara räkna fruktansvärt snabbt på alla möjligheter. Ett sådant räknedille kan inte ge upphov till några nyskapande tankar. Pessimisterna vill hellre tyda AI till "artificiell idioti".

Optimismen inför att kunna mekanisera det mänskliga förnuftet var stor i datorernas ungdom. När programmeringen av datorer blev mer flexibel på 1950-talet lades grunden till den skola där tänkande ses som symbolhantering. Man antog att all information i hjärnan kan representeras med någon symbolisk kod i stil med datorernas nollor och ettor. Om man uppfattar hjärnan som ett informationsbehandlande system, ligger det nära till hands att jämföra den med en dator. Man hoppades att om man bara kunde knäcka det program som hjärnan arbetade efter, så skulle man kunna återskapa alla former av mänskligt tänkande och till och med få maskiner som var intelligentare än människor.

Harry Martinson förutsåg denna framtidstro redan med miman i *Aniara*:

> *De vet att mimans intellektuella*
> *och väljartekniska förmedlingsskärpa*
> *tretusenåtti gånger överstiger*
> *vad människan kunde om hon vore Mima.*
> *Som vid ett altare de slå sig neder*
> *var gång jag kommer in och startar miman.*
> *Och många gånger har jag hört dem viska:*
> *tänk, den som ändå vore såsom Mima.*

Idéhistoriskt kan man koppla den symboliska skolan till ett filosofiskt kunskapsideal. Leibniz drömde om en "characteristica universalis", ett matematiskt exakt språk inom vilket alla vetenskapliga och filosofiska tankar skulle kunna uttryckas med fullkomlig precision. Med ett sådant redskap vore det, enligt Leibniz, onödigt för "två filosofer att disputera med varandra när de råkar vara av olika mening. De behöver nämligen bara ta fram sina grifflar, sätta sig ned över sina räknetavlor och säga åt varandra: låt oss räkna ut!"

Under början av förra seklet förde positivisterna fram logikens formelnotation som fundamentet till ett sådant idealspråk. Bland dagens dataloger har man vidareutvecklat metoden, framför allt genom att de programspråk man använder är uppbyggda just som system av logiska regler, med precisa definitioner av hur de olika symbolerna fungerar i programmen.

Den dominerande traditionen bland de tidiga AI-forskarna var att se hjärnan som en likartad "symbolhanterare". Hjärnan beskrivs som en traditionell dator; man tänker sig att programmet finns lagrat i hjärnsubstansen. Förespråkarna för detta synsätt hävdar att tänkande, problemlösning, språkförståelse och andra kognitiva funktioner bygger på beräkningar, som utförs med hjälp av regler i ett mentalt språk.

Inom kultursfären dyker tanken på intelligenta maskiner upp på olika sätt. Förutom *Aniara* är ett klassiskt exempel programmet Hal som uppträder i Kubricks film *2001*. Hal finns i en dator på ett rymdskepp. Han har en mänsklig röst och skall föreställa att vara mycket mer intelligent än människan. Men det förlöper inte så väl. När Hal till slut blir fråntagen det operativa ansvaret är hans enda undran om han kommer att drömma.

UNDER 1970-TALET kom en reaktion mot den tidiga optimismen inom AI. Kritikerna hävdade att kunskapssynen bygger på en myt. De frågade sig vad det är som säger att vi kan stoppa in mänskligt

tänkande i en elektronisk burk som inte har några sinnesorgan och som inte kan utföra några vettiga praktiska handlingar. Enligt dem är det fel att se hjärnan som en maskin. Det går inte att resonera med bara symboler, som inte har någon förankring i verkligheten. Det är som att simma torrsim. Kritikerna skulle hävda att ett program i stil med Hal är omöjligt att skapa. Det går inte att lära sig att förstå språk eller att tänka vettigt om man inte har någon kontakt med verkligheten, så att man kan få de konkreta erfarenheter som behövs.

Man kan säga att Hal i filmen var alltför mänsklig. Det har alltid funnits en tendens att felvärdera datorernas förmåga. Man har utgått från att de har samma typ av tänkande som människor. AI har blivit den moderna tidens golem. Man kan fråga sig varför vi alltid måste försöka skapa avbilder av människan. AI-optimisterna försvarar sig med att det egentligen inte finns något skäl till att tekniken måste efterlikna människans sätt att fungera. Skördetröskor utför samma arbete som forna tiders liar, men de fungerar helt olika. Flygplan flyger, men på ett helt annat sätt än fåglar. Samma sak med datorernas tankeförmåga: det är inte nödvändigt att deras intelligens måste likna människans.

Ett skäl för att imitera människans sätt att tänka skulle kunna vara att naturen, genom evolutionens tålmodighet, har lyckats lösa kognitiva problem med eleganta metoder. De flesta djur utvecklas till självständiga individer, ofta med en underbar anpassningsförmåga. Ställda inför nya typer av problem i helt främmande omgivningar lyckas djuren normalt finna beteenden, som är lämpliga, eller åtminstone inte direkt skadliga.

Ju mer man inom neurovetenskaperna har kommit att förstå hur tänkande fungerar hos människor och djur, desto tydligare blir det att den symboliska representationen inte är en lämplig form att utgå från. Om vi ser på hur hjärnan representerar information, kommer den symboliska formen evolutionärt sist. Det är så många andra överlevnads- och fortplantningsproblem en organism måste kunna lösa, innan det blir möjligt att använda sig av symboler i kommunikation och tänkande. Det är egentligen bara djuret människan som klarar av att hantera symboler. Logik är en evolutionär lyx. Det verkar därför som om man inom AI började med att bygga taket till ett hus som saknar grund.

Under 1970-talet uppstod också en ny typ av modeller inom datorvärlden, så kallade artificiella neuronnät. De kallas "neuronnät" därför att man i programmen försöker efterlikna hur hjärnans nerveceller, neuronerna, fungerar. Inom dessa modeller är forskarna mer inspirerade av hur naturen har lyckats skapa intelligent beteende än vad man är inom traditionell AI. Det finns flera skäl till att de artificiella neuronnäten är mer lämpade att modellera de olika funktionerna hos en agent som självständigt skall lösa problem. Först och främst arbetar de direkt med perceptionerna i den form som matas in. Den perceptuella informationen behöver alltså inte kodas om till en språklig symbolisk form. De ger också rika möjligheter att modellera inlärning. Beroende på vilken typ av neuronnät som används, kan man fånga flera typer av biologisk inlärning, till exempel associativ inlärning. De är också lämpliga för att kategorisera olika former av perceptioner, som att avgöra vad som är ätbart eller inte.

Brittisk robotbebis. Drömmen om den tänkande roboten lever stark, men åsikterna går isär om dess realiserbarhet. Företaget Artems robotbebis kan inte sägas vara intelligent även om den ser imponerande ut.

Foto: Corbis/Scanpix

En dator bryr sig inte om – inte ens att man drar ur sladden.

Ett symbolbaserat system kraschar i många situationer, medan ett neuronnät alltid ger någon form av output. Om denna output är olämplig, kommer nätet att lära sig detta och reagera bättre nästa gång. Även små skador på ett symbolbaserat AI-system leder till kollaps av systemet, medan ett neuronnät normalt fortsätter att fungera även om en del neuroner slås ut. Nätverket kan till och med anpassa sig till sina skador och därmed kringgå dem. En annan fördel jämfört med de klassiska systemen är att när väl nätverket lärt sig en uppgift utförs den mycket snabbt utan omfattande beräkningar. Liknande mekanismer verkar finnas i hjärnorna hos manniskor och djur.

Trots en förnyad optimism under 80-talet har man inte kommit så långt med dessa metoder. Man kan inte ens bygga en maskin som är lika kapabel som en kackerlacka. En faktor som oftast glömdes bort inom traditionell AI är att djur och människor har en motivation för sitt beteende. Ur evolutionsteorins synvinkel är de yttersta målen överlevnad och reproduktion, även om dessa mål vanligtvis inte är medvetna hos individerna. Motivationen är ett system som väljer beteende i olika situationer på ett sätt som i stort sett överensstämmer med evolutionens krav. Eftersom individen har flera behov och därmed inbördes konkurrerande mål, behöver den ett smidigt system som hjälper den att välja mellan olika handlingar, så att sökandet efter ett mål inte förstör möjligheten att uppfylla ett annat. Det skall också vara möjligt att tillfälligt bortse från ett mål för att uppfylla ett annat. Om jag exempelvis fryser och är på väg att söka skydd, men råkar hitta något ätbart på vägen, så skall jag kunna utnyttja detta.

En dator bryr sig inte om – inte ens att man drar ur sladden. Men denna brist på motivation är måhända inte enbart en nackdel för maskinen. Det är lämpligt att citera Martinson igen:

Så är det väl att miman inget känner,
att högmod inte bor i mimans inre,
att hon som vanligt levererar bilder
och språk och doft från oupptäckta länder,
och sköter detta oberörd av smicker,
omutligt stängd och orörd av all virak.

En annan faktor, som skiljer den traditionella formen av AI från den mer biologiskt orienterade, är att djurens till synes intelligenta beteende i hög grad är beroende av den miljö de befinner sig i. Man kan ta ett exempel från just kackerlackans värld. När ett rovdjur närmar sig försvinner den blixtsnabbt från scenen. Den har ingen aning om vad det är som närmar sig, utan den löser problemet med metoder som är "quick, cheap and dirty". Kackerlackan

reagerar inom några millisekunder på de vindrörelser som rovdjuret orsakar; den kan skilja sådana vindrörelser från normala vindfläktar och springer inte slumpartat, utan använder information om sitt eget läge, närliggande hinder, ljusförhållanden och vindriktning. Den följer det som kan kallas 007-principen: alltså vet den bara det den behöver för att göra det som behövs! Beteendet är en mycket ekonomisk lösning. När hela nervsystemet består av bara några hundratal nervceller får kackerlackan köra med billiga trick, som utnyttjar hur världen ser ut just då.

Man kan säga att intelligensen uppstår i ett samspel mellan deras nervsystem och den omgivande miljöns villkor. Intelligensen finns inte enbart hos en allvis dator, som helt solipsistiskt skall vara intelligent. Tänkandet är inte fängslat i hjärnan, utan det uppstår genom samverkan mellan världen och hjärnan. Denna syn på tänkandet kallas situerad kognition. Det finns många områden där gränsen mellan sinnesorganen och omvärlden är suddig. Ubåtskaptenen ser med periskopet, inte med ögonen. Den blinda känner med käppen, inte med handen. På samma sätt tänker vi med våra vägskyltar, kalendrar och miniräknare. Det går inte att dra någon klar skiljelinje mellan det tänkande som sker i huvudet och det som sker där ute. Intelligensen läcker ut i världen.

Ett sätt att förstärka sin tankeförmåga är att göra världen så smart att vi har råd att vara dumma. Framför allt är vi skickliga på att skapa stöd för vår minnesförmåga. Antag att du är sömndrucken om morgnarna och att du i morgon bitti måste komma ihåg att köpa mjölk på väg till jobbet. Hur gör du för att inte glömma det? Ställ ett tomt mjölkpaket utanför ytterdörren så att du snubblar över det på vägen ut, så hjälper världen dig att tänka. Den moderna tekniken hjälper oss så att vi inte längre behöver ha allt i huvudet, utan vi minns med kalendrar, böcker, videor och hårddiskar. Vi måste inte komma ihåg *vad* utan bara *var*.

Den moderna tekniken hjälper oss så att vi inte längre behöver ha allt i huvudet, utan vi minns med kalendrar, böcker, videor och hårddiskar.

DE NYA INSIKTERNA om mänsklig intelligens har naturligtvis inte passerat obemärkt bland AI-forskarna. En av 80-talets stora revolutioner inom AI är att man började intressera sig för hur en robot skulle kunna samverka med sin omgivning på ett liknande sätt. Genom att inte placera all intelligens i maskinen, utan i stället få den att interagera med sin miljö, försöker man konstruera robotar med ett slags bondförnuft. Robotarna är inte bra på att resonera kring logiska problem eller lösa ekvationer; i stället kan de följa en korridor, ta sig igenom en dörr eller undvika att krocka med människor.

Dessa till synes barnsligt enkla förmågor visar sig kräva helt andra principer för intelligens än den klassiska symbolbehandlingen. Lämpligt beteende snarare än logiskt tänkande blir det viktiga. Om hjärnan beskrivs som en dator, blir studiet av tänkandet en gren av datalogin: det gäller att få fram de "program" som hjärnan arbetar med. Inom situerad kognition betraktas tankeprocesser snarare som dynamiska system. Hjärnan är ett organ som styr kroppens samverkan med omvärlden; den ses inte längre som kroppens chef, utan snarare som dess betjänt. I stället för programmeringsteknik blir reglerteori det viktigaste verktyget för att förstå kognitiva processer. Genom att studera hjärnan som ett reglersystem, som interagerar dynamiskt med omvärlden, får vi bättre modeller än om vi ser hjärnan som enbart en avancerad dator.

Ett av de mest uppmärksammade projekten under 90-talet som anammar denna syn på intelligens är COG-projektet vid MIT i USA. Målet är att konstruera en robot med mänsklig form – en humanoid. Inom projektet försöker man steg för steg imitera olika beteenden, i hopp om att till slut konstruera en intelligent robot. När ett stort antal beteenden är inblandade blir det nödvändigt att konstruera system som kan välja lämpliga handlingar vid varje tillfälle. Modeller för detta är ofta inspirerade av djurs motivationssystem. Systemet försöker väga samman inre behov och yttre möjligheter för att aktivera ett lämpligt beteende. Ladda exempelvis batterierna när de håller på att ta slut, om du är i närheten av ett eluttag!

Från motivationssystem är steget inte långt till att försöka konstruera en maskin med emotioner. Det kan verka märkligt att ens fundera på emotioner i ett artificiellt system, men är det egentligen konstigare än att försöka göra en dator intelligent? Emotioner är i själva verket mer grundläggande för en organism än intelligens. Vi kanske tvekar att kalla en hund eller en ödla intelligent, men ingen tvivlar på att den kan bli arg eller rädd.

Till skillnad från den klassiska symbolbehandlingen som är frikopplad från världen, är emotionella reaktioner kopplade till här och nu. Förutom att motivera olika beteenden har emotionerna också en viktig social funktion, eftersom de talar om hur man uppfattar en situation eller händelse. Man kan till och med hävda att intelligens inte är möjlig utan ett socialt sammanhang. Om detta är riktigt kan en maskin inte bli intelligent om den inte kan samverka med människor på ett naturligt sätt.

I DAG FINNS DET flera robotar som konstruerats för att kunna visa emotionella uttryck. En av dessa är Kismet vid MIT, som har både ögon, öron och en mun som den använder för att visa att den är glad eller ledsen, förvånad eller rädd. Dessutom kan Kismet ha ögonkontakt och dela sin uppmärksamhet med en människa. Om man visar en boll för roboten tittar den intresserat på den och flyttar sedan blicken till människan, för att se om hon också tittar på leksaken. Efter ett tag ser Kismet ut som om den tröttnat på bollen och gäspar och tittar åt ett annat håll innan den på nytt blir intresserad när ett nytt föremål plockas fram. Ett av de långsiktiga målen med Kismet är att fortsatt utveckling av samverkan mellan robot och människa skall leda till att roboten lär sig ett språk. Ännu vet ingen om Kismet kommer att nå målet, men för inte så lång tid sedan sa roboten sina första ord. Kismet är ett exempel på hur man i dag helt har ändrat uppfattning om i vilken ordning olika kognitiva förmågor uppkommer och behöver konstrueras i en maskin. I stället för att börja med symboler och språk börjar man i dag med motivation och beteende – emotioner och uppmärksamhet. Språk blir en mycket sen fas i utvecklingen.

Att språk är något som måste läras in har varit en central idé i "The talking heads project". Här placeras robotar på olika platser i världen framför tavlor med enkla motiv bestående av geometriska figurer i olika färger. Utan att ha något färdigt gemensamt språk får robotarna kommunicera med varandra över Internet om de motiv de ser framför sig. Målet är att få robotarna att själva komma överens om en gemensam terminologi för att beskriva vad de ser. Resultatet av experimenten visar att det är möjligt för en grupp av robotar att tillsammans hitta på ett enkelt språk, som har många av de egenskaper som man finner hos ett naturligt språk.

Arbetet med att konstruera humanoider har kommit längst i Japan, där flera stora japanska företag utvecklar robotar som främst är avsedda för underhållning. Dessa robotar kan i de flesta fall inte göra så mycket mer än gå fram och tillbaka, men för inte så länge sedan visade Sony upp nya humanoider som till och med kan dansa och sjunga i kör. Man hoppas att med dessa humanoider kunna nå samma marknad som köpt deras robothund Aibo.

Trots att dessa människoliknande robotar kan vara imponerande är de inte tänkta som annat än leksaker och deras förmåga att utvecklas är mycket begränsad. Ett mera intressant japanskt projekt är roboten Infanoid. Målet är att den skall utvecklas som ett barn, från en maskin som först varken kan röra sig eller se särskilt väl till att någon gång i framtiden kunna allt som en vuxen människa kan göra. Fokus i forskningen ligger på de "medfödda" förmågor som en robot måste ha för att kunna utvecklas på egen hand. I stället för att programmera in alla beteenden försöker man ge roboten förmåga att lära sig genom att interagera med människor. Kanske kommer denna typ av robotar till och med att kunna lära sig lösa matematiska problem eller spela schack.

DEBATTEN OM AI rasar vidare, fast teknikerna och problemställningarna ständigt ändras. Den ursprungliga frågan kvarstår: Hur långt är det kvar tills vi får maskiner som kan tänka och har ett medvetande? Optimisten skulle svara: "Vi är redan där (nästan)." Skeptikern: "Lika långt som det är till regnbågen."

Mimatorn dog, men miman lever kvar.
Mimatorn dog, men miman fann sin stil,
gick vidare i klarhet om sig själv
och sina möjligheter, sina gränser:
en telegrator utan högmod, flitig, redbar,
en tålig sökare omutligt klar,
ett sanningsfilter utan egna fläckar.

(Harry Martinson, *Aniara*)

Burmas mardröm fortsätter

Frigivningen av oppositionsledaren Aung San Suu Kyi har uppfattats som ett tecken på att den burmesiska militären har försvagats, men den kan lika gärna ses som ett styrkebevis. Mycket tyder snarast på att regimens grepp hårdnar.

Av
TOMAS LARSSON

LIVING SILENCE
Burma under military rule
Christina Fink
Zed Books, 2001 (286 s.)

BURMA: THE STATE OF MYANMAR
David I. Steinberg
Georgetown University Press, 2001 (346 s.)

THE MAKING OF MODERN BURMA
Thant Myint-U
Cambridge University Press, 2001 (284 s.)

FROM THE LAND OF GREEN GHOSTS
A Burmese Odyssey
Pascal Khoo Thwe
HarperCollins, 2002 (304 s.)

I BURMA RÅDER MÄRKLIGA stämningar. Taxichaufförerna förbannar den styrande militärjuntan och frågar försynt resenären om hur troligt det är att den amerikanska marinkåren kommer och befriar Rangoon när man väl har klarat av Bagdad. Vid den thailändska gränsen erbjuder sig en talesman för karenfolkets gerilla att skicka 10 000 soldater till Irak för att förstärka "de villigas koalition", om bara USA i gengäld förbinder sig att fördriva diktaturen och förtrycket från Burma. Det är knappast ett särskilt sannolikt scenario. Men detta utbredda önsketänkande, fött ur en blandning av desperation och förlamning, ger vid handen att regimen i Burma förmodligen kan påräkna mindre av politisk legitimitet än makthavarna i något annat land i Asien, Nordkorea borträknat.

Så är också Burma, eller Myanmar som landet numera kallas av militärerna, ett i hög grad okänt och slutet land. Sedan armén under general Ne Wins ledning grep makten 1962, har Burma vänt sig inåt och svept in sig i tystnad. Det officiella Burmas ovilja att kommunicera har samverkat med omvärldens sparsamma intresse. En liten men växande utgivning av böcker om burmesiska förhållanden innebär dock att denna tystnad håller på att brytas.

Antropologen Christina Fink tecknar ett fint porträtt av det moderna burmesiska samhället i *Living Silence*, en bok helt befriad från akademisk jargong. Det journalistiska anslaget och metoden att bygga framställningen kring anekdoter och berättelser om vanliga människors vardagstillvaro sammanhänger möjligen med det faktum att författaren under perioden 1995–1997 redigerade det elektroniska nyhetsbrevet *BurmaNet News*.

Första halvan av *Living Silence* utgörs av en historisk genomgång: från det förkoloniala arvet och det brittiska styret till "Burmas väg till socialismen" och den misslyckade demokratiska revolutionen 1988–1990. Denna introduktion är förvisso välskriven och för många läsare säkert välbehövlig, men det är bokens senare hälft som gör den unik och högintressant. Här skildrar Fink, med utgångspunkt i mer än 150 intervjuer genomförda under perioden 1995–1999, hur den burmesiska vardagen kan te sig för studenter, bönder, soldater, lärare, läkare, politiker, statstjänstemän, författare, konstnärer, musiker, munkar och präster. Somliga intervjuer gjordes inne i Burma, medan många andra gjordes utanför landets gränser, ofta i grannländer dit många burmeser sökt sin tillflykt undan militärdiktaturen. I separata kapitel behandlas ämnen som familjeinstitutionen, militären, fängelser, utbildning, konst och religion.

I det avsnitt som tar upp familjen som förmedlare av konformism beskriver Fink inkännande det moraliska dilemma en burmesisk förälder ställs inför. Oavsett hur mycket de själva må ogilla militärregimen, uppfostrar de flesta föräldrar sina barn till att acceptera och anpassa sig till rådande maktförhållanden. Barnen uppmuntras att ansluta sig till statskontrollerade ungdomsorganisationer, och till att sikta mot en karriär inom antingen militären eller den civila förvaltningen. Söner uppmanas att söka in vid krigshögskolan, helt enkelt därför att officersbanan i praktiken är den enda som utlovar ett hyggligt materiellt välstånd.

FÖR ATT "SKOLA IN" SINA BARN i verkligheten framställer föräldrar den politiska situationen i Burma som normal, samtidigt som varje form av motstånd framställs som något bortkastat. Studenten och demokratiaktivisten Ma Pyu berättar till exempel hur släktingar enträget manade hennes föräldrar att hålla sig till denna linje: "Staten är mycket stor och er dotter är så liten och okunnig. Det är meningslöst."

Följaktligen växer Burmas barn, enligt Fink, upp i en övertygelse om att allting är i sin ordning, något som givetvis gäller i än högre grad för barn till militärer. Men också dessa hamnar regelmässigt i moraliskt svårhanterliga situationer. Fink konstaterar att "inom nästan varje familj har man släktingar i både militären och demokratikampen". En student vid namn Zaw Lwin besökte ett politiskt möte med oppositionsledaren Aung San Suu Kyi, och stötte då ihop med en kusin som arbetade för den militära underrättelsetjänsten, förklädd till demokratisympatisör.

Fink menar att denna inskolning i konformism, administrerad av välmenande och oroliga föräldrar, är en viktig förklaring till att en allmänt

Militärpolis i vardagen. Militärjuntan håller Burma i ett fast grepp och kuvade, rädda medborgare uppfostrar nästa generation till att acceptera rådande maktförhållanden. Foto: Corbis/Scanpix

avskydd militärdiktatur så länge har kunnat kontrollera landet, trots katastrofala konsekvenser, såväl ekonomiska som sociala. Denna insikt omkullkastar det allmänt förekommande resonemanget om "asiatiska värderingar" – omhuldat av, exempelvis, Singapores landsfader Lee Kuan Yew, Malaysias premiärminister Mahathir Muhammed och inte minst den burmesiska diktaturens apologeter – som går ut på att den kollektiva välfärden är överordnad individens rättigheter just i Asien. Burmesiska föräldrar strävar, liksom föräldrar överallt, efter att skydda sig själva och framför allt sina barn från faror och hot. Följaktligen finns det ingen kollektiv välfärd att tala om, bara ett evigt tillstånd av rädsla och otrygghet.

Denna rädsla omfattar hela samhället, även militärerna i hierarkins högsta topp, konstaterar Fink. En huvudanledning till att juntan inte har vågat lämna ifrån sig makten är generalernas rädsla för folkets vedergällning.

I EN SJÄLVBIOGRAFI MED STARKA litterära kvaliteter, *From the Land of Green Ghosts*, tangerar Pascal Khoo Thwe många av de teman som behandlas av Christina Fink. Här skildras en barndom och en uppväxt med en "magisk" realism som påminner om de stora latinamerikanerna. Så var också magin invävd i vardagen i den by i Shanstaterna där Pascal Khoo Thwe växte upp. Han är född 1967 och tillhör Padaungfolket, som är känt i Väst för sina långhalsade "giraffkvinnor". Byns andliga liv är färgat av animism, schamanism, förfädersdyrkan och en katolicism till vilken många lät omvända sig efter det att en italiensk missionär en gång hade besegrat författarens farfar, tillika byns ledare, i brottning. Denna värld befolkas av andar och spöken, inte minst de gröna och illasinnade som omtalas i bokens titel.

Den politiska konflikten sliter sönder författarens familj. Farfar, vars ledarskap var förankrat i den lokala traditionen, kunde aldrig acceptera centralregimens maktanspråk och moderniseringssträvanden. Fadern, som var veterinär, satte däremot sin tillit till det burmesiska socialistpartiet och general Ne Win. Det slutar med att farfar arresteras och misshandlas, varpå fadern förlorar sina politiska illusioner. Farfar förbannar sina antagonister med en traditionell ed, med hopp om att deras kroppar skall bli uppätna av maskar. Med schamanens hjälp mobiliserar han förfädrens spöken i kampen mot centralmaktens lokala företrädare.

Boken ställer på ett åskådligt sätt Padaungkulturens på många sätt bronsåldersmässiga världsuppfattning i kontrast mot statens och socialistpartiets idéer, som knappast var mindre fantastiska. När folket 1977 informerades om att en amerikan hade landat på månen, berättade den unge Pascals lärare att burmesernas egna geniala förfäder minsann hade förekommit USA med flera hundra år. Tyvärr hade konsten att bygga rymdfarkoster senare gått förlorad.

Vägen till en examen i engelsk litteratur går för Pascal Khoo Thwe via prästseminariet, universitetet i Mandalay, demokratiaktivism och exiltillvaro i Cambridge sedan rörelsen krossats av militären och flickvännen blivit mördad. Han är ännu ung, men hans unika erfarenheter och begåvning gör honom till en imponerande insiktsfull uttolkare av mötet mellan tradition och modernitet, öst och väst.

OM DE TVÅ OVAN NÄMNDA BÖCKERNA är skrivna ur ett burmesiskt gräsrotsperspektiv, är styrkan i Burmavetaren David I. Steinbergs *Burma: The State of Myanmar* i stället analysen av de regerande generalernas själv- och världsbild. Steinberg instämmer förvisso i att regimen räds konsekvenserna av ett maktöverlåtande, men han menar samtidigt att den högsta politiska ledningen faktiskt tror på den egna paranoida propagandan.

Den burmesiska militären rättfärdigar sitt närmast totalitära styre med hänvisning till att landets territoriella integritet hotas av både yttre och inre fiender. Historiskt sett finns ett visst fog för denna misstänksamhet. Burmas etniska minoriteter har i årtionden tagit till vapen för att slåss för ökad autonomi och i vissa fall även för självständighet. Kommunistpartiet försökte, fram till sin kollaps i slutet av 1980-talet, att störta Rangoonregimen med våld. Grannländerna – Indien, Kina och Thailand – har givit direkt stöd till olika regimfientliga och separatistiska väpnade grupper. Och USA understödde de kinesiska republikanska styrkor (Kuomindang), som efter den kommunistiska revolutionen 1949 tog sin tillflykt

AXESS RECENSERAR

Sense and Nonsense
Kevin N. Laland & Gillian R. Brown
s. 41

Många forskare var till en början kritiska till sociobiologin, men i dag står det klart att den ökar förståelsen av det sociala beteendet. Staffan Ulfstrand prisar en introduktion till de nya forskningsfält som sociobiologin har öppnat.

Balkan as Metaphor
Dusan I. Bjelic & Obrad Savic (red.)
s. 42

Begreppen Balkan och balkanisering står för en samhällsutveckling alla vill undvika. Men dessa metaforer påverkar också Balkans självbild. Kerstin Nyström läser en antologi som belyser problematiken ur många vinklar.

A Century of Violence in Soviet Russia
Alexander N. Yakovlev
s. 43

Som medlem i kommunistpartiet och politbyrån, har Aleksander Jakovlev kunnat betrakta den sovjetiska förtrycksapparaten inifrån. Kristian Gerner problematiserar den gängse indelningen i offer, förövare och åskådare.

Open Networks, Closed Regimes
Shanthi Kalathil & Taylor C. Boas
s. 44

Teknikoptimister har länge hävdat att Internet kommer att undergräva auktoritära regimer. Men detta är önsketänkande, diktaturerna nätverkar effektivt mot demokratisering. Johan Lagerkvist är dock delvis kritisk till resonemanget.

Der Brand
Jörg Friedrich
s. 45

Jörg Friedrichs bok om bombkriget mot Tyskland under andra världskriget har väckt livlig debatt. Han problematiserar bilden av den brittiska insatsen som en humanitetens kamp mot barbariet, menar Alf W. Johansson.

The Skeptic
Terry Teachout
s. 46

Skribenten H. L. Mencken är åter kontroversiell, men nu av andra skäl. Samtidigt framstår han på nytt som relevant med sin intensiva misstro mot auktoriteter. Mats Wiklund har läst en ny biografi som redan betraktas som ett standardverk.

till bergen i norra Burma. Militärens närmast patologiska fixering vid nationell enighet bottnar alltså dels i Burmas etniska och kulturella mångfald, dels i grannarnas bristande respekt för landets gränser. Detta leder till vad som närmast kan beskrivas som narcissism och ett fåfängt sökande efter en samlande nationalideologi. Den burmesiska nationalismen, ofta iklädd buddhistisk skrud, har alienerat minoriteter och föranlett inbördeskrig. Socialismen har lett till ekonomisk stagnation och en notorisk instabilitet, både social och politisk. Militären, *tatmadaw*, glorifierar i dag sig själv i sin propaganda. Den har i stor utsträckning blivit sin egen ideologi, konstaterar Steinberg.

Tankeväckande är Steinbergs skildring av den ekonomiska utvecklingen. År 1955 framstod Burma som mycket löftesrikt, ett land med bättre förutsättningar än till exempel Thailand eller Sydkorea: de uppvisade alla en årlig medelinkomst på mellan 50 och 70 dollar. Stora delar av landets infrastruktur och produktionsapparat hade förvisso förstörts under det andra världskriget, men Burma var praktiskt taget ensamt i det som kom att kallas tredje världen om att exportera både mat (ris) och bränsle (Burmah Oil Company). Läskunnigheten var hög, kunskaperna i engelska var goda. Styrelseskicket var parlamentarisk demokrati, och i Burma fanns ett jämförelsevis modernt rättsväsende och en avancerad högre utbildning. En burmesisk läkarlicens var, till skillnad från en indisk, giltig också i Storbritannien.

Här var ett land som kunde välja mellan antingen primitiv självförsörjning eller en modern ekonomi. Burma valde det förra.

MANNING NASH PÅPEKADE i sin klassiska studie, *The Golden Road to Modernity* (1965), att Burma, till skillnad från många andra länder, inte var indraget i underutvecklingens onda cirklar: överbefolkning, brist på odlingsbar jord, avsaknad av viktiga naturresurser. Här var ett land som kunde välja mellan att antingen bedriva "primitiv självförsörjning" eller att bygga en modern ekonomi.

Burma valde det förra. Otvetydigt. Inom loppet av 30 år förvandlades landet från ett av Asiens rikaste, friaste och mest löftesrika till ett av de allra fattigaste och eländigaste, styrt av regionens mest rigida och totalitära regim (återigen bortsett från Nordkorea). Burma har i dag en extremt låg urbaniseringsgrad, och ekonomins ryggrad består av isolerade byar där man odlar ris. Rättssystemet och utbildningsväsendet har slagits i spillror. Sjukvårdsapparaten har man låtit förfalla. Landets ungdom lider av undernäring och av en eskalerande hiv-epidemi.

De ekonomiska reformer som sjösattes under perioden 1987–88, då Burma officiellt övergav socialismen, är ofullgångna och har inte genererat någon märkbar dynamik för bredare folkgrupper. De som främst har gynnats av det lilla mått av ekonomisk öppenhet som trots allt medges tillhör någon av tre grupper, menar Steinberg: kineser, indier och höga officerare. Och paradoxalt nog tycks militären vara i färd med att upprepa britternas stora, kolonialtida misstag: att tillåta okontrollerad invandring.

Begreppet "plural society", som sedermera blivit populärt inte minst inom statsvetenskapen, utarbetades av den brittiske kolonialadministratören och fabianen J.S. Furnivall i mästerverket *Colonial Policy and Practice* (1948). Enligt Furnivall var Burma ett kolonialsamhälle som helt saknade ett sammanhållande kitt; *laissez-faire*-politiken hade fått härja så fritt att de olika etniska grupperna inte förenades av något annat än marknadens transaktioner. Militärens uttalade fientlighet mot européer, indier och kineser efter maktövertagandet 1962, då hundratusentals "utlänningar" tvingades att lämna Burma, kan ses som en fascistoid reaktion mot ekonomins etniska hierarkisering, i vilken den burmanska befolkningsmajoriteten befann sig i det nedre skiktet.

Denna koloniala samhällsstruktur håller nu delvis på att återskapas i Burma. Stora delar av norra Burma är i dag nära ekonomiskt integrerade med Yunnanprovinsen i Kina, och den gamla kungliga huvudstaden Mandalay har som ett resultat av kinesisk massinvandring under 1990-talet förvandlats till en yunnanesisk handelsmetropol.

Steinberg menar att den burmesiska medelklassen, om en sådan växer fram, kan komma att bestå nästan helt av andra grupper än den burmanska, vilket också var fallet under britterna, och han varnar för att detta återigen kan leda till en nationalistisk-socialistisk motreaktion. För generalerna i Rangoon är det dock, liksom en gång för Suharto i Jakarta, åtminstone i det kortare perspektivet bekvämt att den ekonomiska eliten tillhör en otrygg minoritetsgrupp i behov av militärens skydd.

DET TER SIG INTE ORIMLIGT att, likt författarna till ovan nämnda böcker, söka förklaringar till Burmas otaliga problem, den ekonomiska och politiska stagnationen, i arvet efter kolonialtiden och den socialistiska militärdiktaturen. Historikern Thant Myint-U, barnbarn till FN:s förre generalsekreterare U Thant, går ännu längre tillbaka i tiden. I *The Making of Modern Burma* sätter han fokus på den burmesiska statsbildningens geografiska kärna – Irrawaddyfloddalen i övre Burma – och en ofta styvmoderligt behandlad epok i landets historia: 1800-talet. Två frågor är av särskilt intresse: dels varför Burma, till skillnad från till exempel Indonesien och Thailand, inte lyckades skapa en nationell identitet som inkluderar många olika etniska grupper, dels varför britterna valde att administrera Burma direkt, i stället för indirekt (det vill säga: genom att samarbeta med lokala eliter, vilket hade varit mindre resurssluka nde).

Thant Myint-U menar att de svåra etniska motsättningarna, som så ofta skylls på ett brittiskt härskande genom söndring, i själva verket började ta form under det burmesiska imperiets stora militära framgångar under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. I imperiets "kärna", runt huvudstaden Ava, växte ett religiöst och språkligt homogent samhälle med storslaget expansionistiska ambitioner fram. Burmesiska arméer marscherade västerut, mot Indien, för att återinföra buddhismen i dess hemland. Därmed uppstod en oundviklig konflikt med brittiska intressen i Indien. Burmeserna utkämpade, och förlorade, tre krig med britterna: 1824–26 (då britterna vann Arakan och Tenasserim), 1852–53 (då britterna tog kontroll över nedre Burma och Irrawaddyflodens deltaområde), och 1885 (då britterna intog den kungliga huvudstaden och det burmesiska imperiet slutligen föll).

Genom kultur- och socialhistorisk analys av källorna visar Thant Myint-U att denna dubbelrörelse – expansion åtföljd av en utdragen kontraktion – producerade en tydlig nationell identitet, avsevärt smalare än såväl det burmesiska imperiet som brittiska Burma. Pascal Khoo Thwes padaungfolk och andra minoritetsgrupper, som i dag lever inom Burmas gränser, har ingen plats i den politiskt slagkraftiga, burmanska nationalidentiteten.

SVARET PÅ DEN ANDRA FRÅGAN står, menar Thant Myint-U, att finna i de ambitiösa reformer som genomfördes av kung Mindon under perioden 1853–1878. Denne försökte ersätta de komplexa, närmast feodala, administrativa strukturer som karaktäriserat Konbaungdynastin. Inspirerad av den europeiska statsförvaltningen genomdrev Mindon en omvälvande rationalisering av statsapparaten. För att möta brittiska frihandelskrav genomfördes även en omfattande ekonomisk avreglering. Dessa reformer ledde till att de lokala eliterna förlorade inflytande i sina regioner. Men samtidigt förlorade kungamakten dessvärre förmågan att finansiera de nya, centralistiska strukturer som var avsedda att ersätta feodalsystemet, vilket inte gav britterna något annat alternativ än att mer eller mindre börja bygga en administration från noll.

I dag kan man i Burma inte peka på någon enda social institution med prekoloniala rötter. Och de koloniala institutionerna var i jämförelse med Indien, Sri Lanka och Malaysia sällsynt sköra, knappt femtio år gamla vid tiden för självständigheten 1948. Därmed uppstod ett institutionellt vakuum, som militären var positionerad att fylla. Den renodlat burmanska nationalismen har i sin tur inneburit att militären haft en snävt begränsad social bas. Det är enligt Thant Myint-U en viktig förklaring till att Burma efter självständigheten upplevt "återkommande krig, framväxten av en stor militär maskin och ett arméstyre" som sannolikt kommer att bestå.

VARKEN CHRISTINA FINK, Pascal Khoo Thwe, David Steinberg eller Thant Myint-U lämnar läsaren med något större hopp om snabba framsteg för demokratin i Burma. I västerländska mediekommentarer till den uppmärksammade frigivningen av demokratiledaren Aung San Suu Kyi från husarresten i maj 2002 framställdes militären som svag, och frigivningen tolkades som en eftergift frampressad av omvärldens ekonomiska och diplomatiska sanktioner. Men en sådan "eftergift" kan lika gärna tolkas som ett styrkebevis, något regimen kan kosta på sig. Steinberg menar att militären aldrig har varit starkare än i dag.

Under våren har Burma genomgått en mycket plågsam ekonomisk kris, rotad i en svårartad bankkollaps. Men oppositionen har inte lyckats utnyttja det växande missnöjet för att utmana militärjuntans maktmonopol. Detta stärker intrycket av en militär styrkeposition i förhållande till en kuvad befolkning.

I ett framtida mardrömsscenario leder den finansiella krisen, i kombination med allt stramare ekonomiska sanktioner från Väst, till en social explosion i Burmas städer. Risken är då stor att en folklig missnöjesreaktion antingen krossas brutalt, vilket har skett tidigare, eller att den manipuleras av regimen så att missnöjet tar sig uttryck i våldsamma etniska och religiösa konflikter.

Något soligt drömscenario att tala om finns inte, realistiskt sett. Vad man kan hoppas på är att generalerna till slut ser något av den problemfyllda verkligheten och börjar tvivla en smula på sin egen förträfflighet, vilket kunde öppna för gradvisa lättnader i det ekonomiska, politiska och akademiska förtrycket. Men få burmeser tycks tro att detta är nära förestående. De som kan flyr landet.

Sociobiologin skjuter nya skott

SENSE AND NONSENSE
Evolutionary Perspectives on Human Behaviour
Kevin N. Laland & Gillian R. Brown
Oxford University Press, 2002 (369 s.)

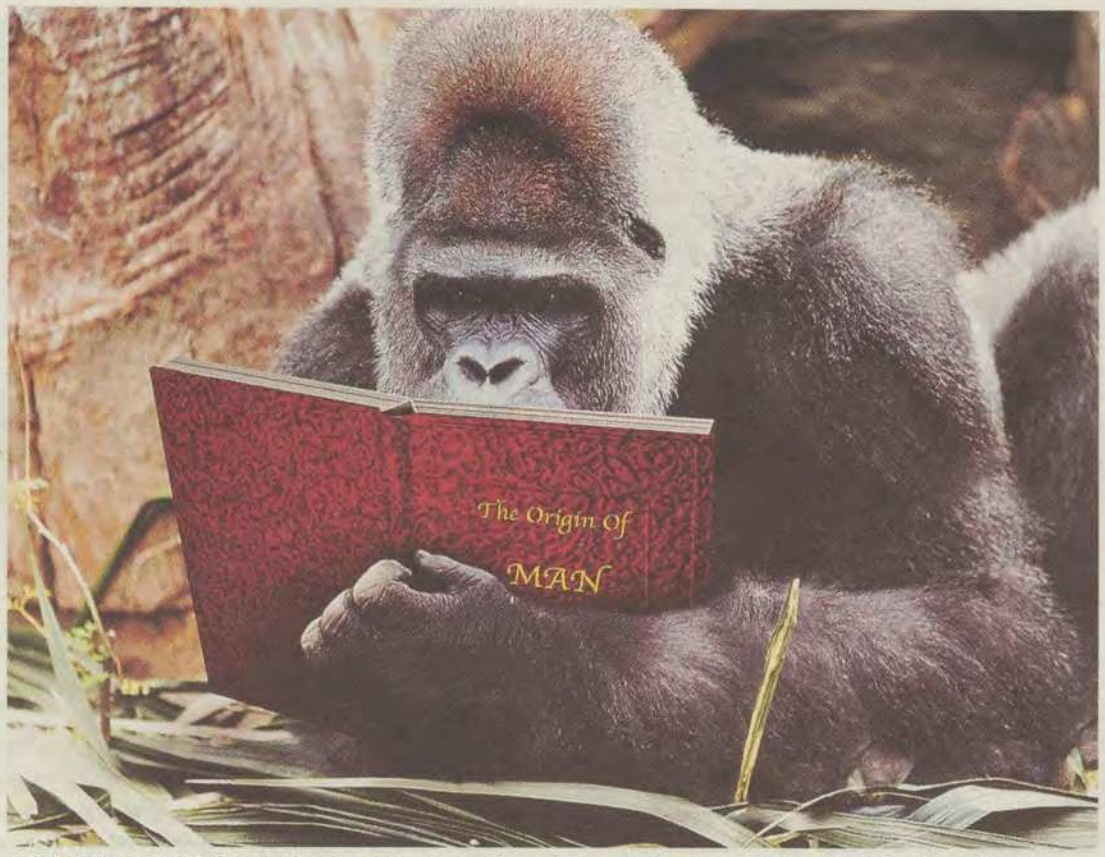

Ambitiös gorilla. Det är fortfarande darwinsk evolutionsbiologi som gäller när vi funderar över djurvärldens utveckling. Foto: Corbis/Scanpix

DET SAKNAS I DAG, åtminstone om vi talar vetenskap, alternativ till den evolutionsteori som går tillbaka till Darwin, när det gäller frågan om uppkomsten av livets mångfald och de levande varelsernas uppenbara ändamålsenlighet i struktur och beteende. Det är till darwinsk evolutionsbiologi vi måste vända oss, om vi söker svar på frågor som, till exempel, hur kräftan har fått sin klo eller korpen sin vinge. Men kan uppkomsten och utformningen av människans komplexa beteende och sociala liv också analyseras med hjälp av samma teoretiska verktygslåda?

Den som söker kvalificerad vägvisning in i den galax av nya evolutionsantropologiska ansatser som har uppenbarat sig under de senaste tre till fyra decennierna kan sluta leta. Den existerar i bokform och har titeln *Sense and Nonsense*. Författarna Kevin N. Laland och Gillian R. Brown hör båda hemma på det internationellt berömda Sub-Department of Animal Behaviour vid Cambridge University.

Under 1960-talet gjordes inom evolutionsbiologin en rad teoretiska framsteg, som i hög grad påverkade den beteendebiologiska forskningen. Särskilt tre forskare – amerikanerna Robert Trivers och George C. Williams, samt britten William D. Hamilton – bidrog till denna den senaste av darwinska revolutioner genom att fokusera på betydelsen av enskilda geners eller individers relativa reproduktionsframgång. När vissa gener ökar i frekvens i ett visst bestånd, sker detta ofrånkomligen på bekostnad av alternativa gener, vilket är den enkla innebörden i Richard Dawkins uttryck "den självviska genen". Eftersom individer i allmänhet har mycket kortare livslängd än grupper, kommer urvalet bland individer att leda till snabbare och mer genomgripande förändringar än urvalet bland grupper. Selektion måste därför studeras på individnivå och evolutionär förändring på gennivå.

Det är ingen paradox att självviska gener bygger osjälviska kroppar.

Den som främst provocerade fram en ny typ av forskning i den evolutionära bakgrunden till vår egen arts sociala beteende, var Edward O. Wilson, som genom sin lika lärdomsspäckade som pionjärentusiastiska *Sociobiology* (1975) utlöste en formlig störtflod av aktiviteter, alltifrån förbittrade personförföljelser till omfattande och förstklassiga forskningsprogram på många håll i världen.

I centrum för den sociobiologiska forskning som fokuserade på vår egen art stod till exempel fenomen som släktskapens betydelse för de sociala mönstren och orsakerna till de mer eller mindre generellt förekommande köns- och generationskonflikterna. Men sociobiologins kärnfråga var och är en evolutionsbiologisk förklaring av allt det till synes altruistiska beteende som kan iakttas hos både människan och andra arter, trots att det är naturligt urval mellan "självviska" gener som format deras psyken.

Ett stort steg mot gåtans lösning togs i och med William Hamiltons briljanta idé om släktskapsselektion, som förklarar hur gener som bygger altruistiska bärare kan komma att öka snabbare i populationen än alternativa gener utan denna egenskap. Det är ingen paradox att självviska gener bygger osjälviska kroppar. Förvisso är hamiltonsk släktskapsselektion inte hela förklaringen till altruistiska beteenden, vare sig hos människa eller hos andra avancerat sociala arter, men den är en av grundbultarna i teorin om socialitetens utveckling.

Biologen John Maynard Smith har sagt att hos nästan alla djurarter med långt driven socialitet består gruppernas stomme av närbesläktade individer, mellan vilka osjälviska beteenden kan gynnas i den ständigt fortgående selektionsprocessen. Maynard Smith hör till de forskare som till en början var starkt kritiska till Wilsons sociobiologi, men som senare har insett att den, efter utrensning av en del överdrifter och förenklingar, har inneburit ett stort framsteg i arbetet på att bättre förstå det sociala beteendets biologiska bakgrund, såväl hos oss själva som hos andra arter.

WILSON OCH DE FLESTA ANDRA sociobiologiska lärofäder var eller är zoologer, som finner det självklart att göra jämförelser mellan olika arter. En tänkbar nackdel med denna bakgrund är att de underskattar den omåttliga komplexiteten i människans beteende och samhällsliv. Och naturligtvis hade sociobiologerna, lika litet som andra pionjärer inom naturvetenskapen, "rätt" i allt. Icke desto mindre har sociobiologin avknoppat inte mindre än fyra nya, vitala forskningsinriktningar med fokus på den evolutionära förståelsen av människans sociala beteende: human beteendeekologi, evolutionär psykologi, memetik och genetisk/kulturell samevolution. Som Laland och Brown är noga med att framhålla är gränserna mellan dessa olika inriktningar otydliga, och de bör om möjligt ytterligare perforeras, eftersom stora vinster står att hämta i att kombinera tankegods och metoder från dem alla.

Sociobiologin har i hög grad använt information om våra närmaste släktingar i djurvärlden för att belysa utvecklingen av vår egen sociala beteenderepertoar. Redan Darwin skrev i en av sina privata anteckningsböcker att den som önskar begripa sig på mänskligt beteende har mer att lära av babianen än av all världens filosofer, fritt översatt. För att inte tala om hur många nya perspektiv vi fått på vårt eget psyke genom Jane Goodalls banbrytande schimpansforskning i Gombe vid Tanganyikasjön.

INOM DEN HUMANA beteendeekologin är det ett par andra aspekter som skjuts i förgrunden, nämligen optimalitetsteori och spelteori. Här studerar man hur individer uppträder eller bör uppträda för att i sin miljö och med sina unika förutsättningar maximera sin fortplantningsframgång. Det kan exempelvis vara fortplantningsbefrämjande att avstå från att producera en avkomling just nu, om detta ökar förutsättningarna för att producera flera stycken vid ett senare tillfälle.

Den vitt spridda förekomsten av infanticid, barnadråp, inte minst bland apdjuren och människan, är en fråga som i högsta grad har engagerat beteendeekologerna, som har nalkats problemet från olika utgångspunkter och därför kommit med svar av delvis olika innebörd. Men trots allt är svaren komplementära snarare än motstridiga, vilket knappast förvånar. Alla har tagit för givet att naturligt urval huvudsakligen verkar på individnivå, det vill säga leder till anpassningar av betydelse för den enskilda individen. Men en individ som dödar en unge, antingen någon annans eller sin egen, kan faktiskt göra en vinst i termer av sin livstida fortplantningsframgång. Och det är vad som räknas i den evolutionsbiologiska kalkylen. Till den evolutionära psykologins speciali-

teter hör att undersöka om, och i så fall hur, olika beteenden hos moderna människor möjligen kan förklaras genom anläggande av ett långt historiskt perspektiv. Största delen av våra anpassningar inklusive våra psykologiska mekanismer utvecklades under de miljoner av år, då vår art och dess föregångare levde i små band eller stammar i afrikansk savannmiljö. Dessa anpassningar skakade vi naturligtvis inte av oss i och med civilisationens framväxt, och inte heller torde vi ha genomgått några betydande förändringar under den korta stund vi bott i miljonstäder och ätit hamburgare.

Som kritik mot detta resonemang framförs ibland att vår omvärld före civilisationen ingalunda var enhetlig och oföränderlig, och att vi under den tiden snarare lärde oss en unik grad av flexibilitet än ett antal adaptationer. Denna kritik förefaller dock föga övertygande. Att människans livsbetingelser under allra senaste tid genomgått en drastisk förändring gentemot allt som vår art tidigare haft att hantera, är obestridligt, och att ett drag i beteendet är adaptivt, det vill säga en produkt av naturligt urval, betyder naturligtvis inte att det måste vara oflexibelt och automatiskt.

SAMTIDIGT SOM RICHARD DAWKINS lanserade begreppet "den själviska genen", skapade han även ordet "mem", som en kulturevolutionär motsvarighet till biologins "gen". Medan gener är bitar av DNA, som i samband med fortplantningen förs från en generation till nästa, är memer "bitar av kultur", som likt virus sprids från individ till individ i populationen. Liksom gener varierar memer kraftigt ifråga om livslängd och spridningsförmåga. Somliga försvinner lika fort som de uppkommit (schlagermelodier), andra stannar kvar i tusentals år (religiösa föreställningar). En viss mem kan ha mycket olika prevalens i olika samhällen. Det finns exempelvis samhällen där den stora majoriteten hyser den relativt nymodiga memen "alla människor föds med lika värde", medan en mem i andra samhällen är "pojkar är värdefullare än flickor". Memer kan uppenbarligen ha stor betydelse för individers liv och samhällens funktionssätt. Memintresserade forskare kallar sin verksamhet för memetik. På av allt att döma goda grunder intar Laland och Brown en sval hållning till memetiken. De anser att det hittills varit "mer prat än verkstad".

Med genetisk/kulturell samevolution avses idén att människans genom ordinära selektionsmekanismer utvecklade psyke inkluderar en gediген förmåga att "förbättra" omgivningen, vilket ändrar selektionsfaktorernas riktning och leder till nya anpassningar, som leder till nya typer av "förbättringar"... och så vidare. Genetiken påverkar miljön, som påverkar genetiken – för att göra en halsbrytande förkortning av ett i själva verket synnerligen svårgenomträngligt teorikomplex.

Naturligtvis är olika typer av "nischförbättrande" beteenden sedan länge kända hos många arter förutom hos oss själva, men man får nog ändå hålla med Laland om att det är en mekanism vars potentiella betydelse förbisetts. Dock inte av Richard Dawkins, som för länge sedan talade om hur bäverhyddan kan ses som en förlängning av bäverkroppen eller värddjuret som ett instrument för parasiten.

Lalands och Browns välskrivna bok ger en exemplarisk översikt över alla dessa flitigt odlade forskningsfält, och den har mycket att ge den som intresserar sig för frågan om hur människan blev som hon blev – och vem har inte många gånger ställt sig den frågan?

STAFFAN ULFSTRAND

Balkan fast i skottlinjen. Ordet "Balkan" har kommit att bli associerat med en kronisk och ofta krigisk konkurrens mellan regioner. Bilden visar ett sönderbombat Sarajevo 1995. Foto: Corbis/Scanpix

På spaning efter "homo balkanicus"

BALKAN AS METAPHOR
Between Globalization and Fragmentation

Dusan I. Bjelic & Obrad Savic (red.)

MIT Press, 2002 (350 s.)

VAD INNEBÄR DET ATT ANVÄNDA ordet Balkan som metafor? Vilka innebörder ligger lagrade i ett begrepp som balkanisering? Dessa frågeställningar utgör utgångspunkt i antologin *Balkan as Metaphor*. Författarnas ursprung och forskningsfält är Balkan, somliga verkar vid universitet i väst. De är filosofer, antropologer, historiker, religionsvetare, litteraturvetare och inte minst engagerade intellektuella. Balkan är i hög grad invävt i deras identitet; resonemangen berör alla européer och alla som reflekterar över kulturell tillhörighet över huvud taget.

Balkan utgör här inte främst ett geografiskt område eller en befolkning drabbad av kollektiv paranoia, utan ett koncept i en diskussion, "a discursive construct". Kunskapen om Balkan är en ism, kallad balkanism. Flera av författarna fortsätter den diskussion av detta begrepp som började med Maria Todorovas redan klassiska bok *Imagining the Balkans* (1997).

Det specifika med Balkan är att kristna samhällen där aldrig var koloniserade på samma sätt som i Främre Orienten, trots att de lydde under samma osmanska styre. Balkans kristna folkgrupper uppfattade sig som både kolonisatörer och koloniserade. Detta perspektiv är centralt i de jämförelser mellan balkanism och orientalism som görs i boken. Både för osmanerna och för västmakterna framstod Balkan som en bro mellan öst och väst. Den balkanska erfarenheten är att befinna sig mitt emellan, "in-betweenness". Denna erfarenhet präglar identiteten på alla plan: uppfattningen om centrala begrepp i den västliga kulturen, konstruktionen av sociala och politiska identiteter och den egna personliga identiteten.

Balkanisering betecknar en speciell politisk/kulturell fragmentering, där regionerna är fientligt inställda till och konkurrerar med varandra. Det är inte alls klarlagt att fragmentering och globalisering verkligen står i motsats till varandra, menar Vesna Goldsworthy i sitt bidrag. Globalisering kan underblåsa balkanisering genom att främja utvecklandet av etnisk nationalism. Den nationella identiteten ter sig i mångas ögon som en trygghetsskapande motvikt till det som uppfattas som globaliseringsprojektets hot om homogenisering och uppluckring av traditioner.

Goldsworthy undersöker hur Balkan framställs i skönlitteratur, film och journalistik både i väst och på Balkan. Hon finner en rad stereotyper och fördomar som skymmer sikten och försvårar ett förutsättningslöst jämförande perspektiv. Många talar exempelvis om "Balkankrigen" i stället för om "krigen i det forna Jugoslavien". De hetsiga debatterna i väst om den rätta tolkningen av konflikterna föranleder författarinnan att undra om det överhuvudtaget finns något speciellt "balkanskt" i de "balkanska krigen". Milica Bakic-Hayden undersöker hur en i Västeuropa konstruerad bild av det högt utvecklade Bysans som en underutvecklad kultur har använts som metafor för ett förment outvecklat Balkan. Denna förenklade bild, som fortfarande är aktuell, försvårar seriös analys av den historiska utvecklingen och religionens roll i denna.

Rastko Mocnik gör en grundlig analys av föreställningarna om vad "Balkan" står för genom att undersöka uttalanden i slovenska och kroatiska massmedier. Fasthållandet vid idén om "balkanisering" försätter dessa medier i ett slags "Fångens dilemma", eftersom de definierar sin egen kultur i förhållande till ett "Balkan" som innebär en relation mellan sinsemellan antagonistiska stater, där varje stat är krigisk mot alla andra för säkerhets skull, så att säga. Analysen visar vidare att idén om demokrati i praktiken kan leda till att en äldre, påstått egalitär solidaritetsideologi bryts

ner och att balkanism som statsideologi kan bli en mekanism för legitimt politiskt förtryck som accepteras som "naturligt" både av människorna på Balkan och i omvärlden. När det av allom omfattade värdet "demokrati" överförs till Balkan kan resultatet bli att gamla hierarkiska strukturer bevaras med hänvisning till lokala specialförhållanden.

I avsnittet "Balkan Identity and Nationality" skärskådar Alexander Kiossev alla nivåer av identiteten: den individuella, den kollektiva och den politiska. Finns det en speciell "homo balkanicus", och hur ter sig dennes självbild och minne i så fall? Staterna på Balkan strävade, menar Kiossev, efter att bli moderna nationalstater, men stormakternas ständiga manipulerande resulterade i att man accepterade, och odlade, den balkanidentitet man fick sig pådyvlad. Trots att det fanns goda kunskaper bland västliga diplomater och andra experter om olika regioners särprägel, reproducerade västliga medier hela tiden bilden av Balkan som en dunkel, geopolitisk enhet, på samma gång kulturellt homogen och söndersliten av obegripliga stamkonflikter, vilket försvårade bildandet av olika, distinkta identiteter i regionen.

ADRIAN CIOROIANU BESKRIVER det kraftigt negativa genomslag den gängse bilden av Balkan har när det gäller Rumänien. Hela det rumänska identitetsbygget går ut på att visa att Rumänien inte tillhör Balkan, trots landets geografiska läge. Däremot är man nu på det klara med att Rumänien är en del av Sydösteuropa (!). Ivaylo Ditchev visar hur central den utomstående motpartens roll är för den identitetsskapande processen. Dynamiken i identiteten som "bosnier", "makedonier", "turk" och så vidare, är både politiskt och klassmässigt reglerad. Ditchev hävdar att det finns en "identitetsmarknad", där Balkan för tillfället sitter med trumf.

"Sponsorer i väst", ett något oklart uttryck som Ditchev använder, har börjat se det multietniska som något autentiskt och speciellt just för Balkan, och för närvarande väcker det regionalt pittoreska ett starkt intresse. Intellektuella som har emigrerat till väst, som Julia Kristeva, förslår inte längre; nu frågas efter äkta vara i form av inhemska återförsäljare av lokalfärg. "Heroisk modernisering, som offrade det partikulära för det universella, intresserar inte längre någon." I stället favoriserar utlänningarnas blick allt det som förtrycktes tidigare, nämligen det specifika. Och om detta inte funnits, så hade vi måst uppfinna det."

MYTEN OM den serbiske mannens sexualitet kopplades av amerikanska och västeuropeiska massmedier till rapporterna om serbiska våldtäkter på muslimer under kriget i Bosnien. Balkanska forskare har ifrågasatt denna myt, som mottagits utan protester av bland andra amerikanska feminister. I "Sexualizing the Serb" beskriver Dusan I. Bjelic och Lucinda Cole hur föreställningar om den serbiske mannens särskilda form av sexualitet har fungerat i debatten. Diskussionen om huruvida våldtäkterna borde ses ur ett etniskt eller ett genusperspektiv trivialiserade själva företeelsen och kränkte dem som faktiskt blev utsatta. En hel del våld är rotat i patriarkala mönster, fastslår Vesna Kesic. Det våld som utövas i namn av en stat eller en etnisk grupp hör samman med de genusspecifika former av våld som utövas i krig. Detta gäller också för det "vilda Balkan".

Stathis Gourgouris utgår ifrån att det är den estetiska framställningen av en händelse, snarare än själva händelsen, som formar medvetandet och därmed samhällsutvecklingen. För att förstå en händelse omvandlar vi den till metafor i någon form: text, film, musik. Gourgouris analyserar bland annat de erfarenheter och slutsatser av skeendet i forna Jugoslavien som förmedlas genom Emir Kusturicas filmer och Goran Bregovics filmmusik. Dessa ingår i den pågående reflexionen kring det som sker i samhället. Filmerna gör avtryck i människors medvetande, människors tolkningar formar tänkande såväl som agerande.

PETAR RAMADANOVICS BIDRAG är en lysande essä om skillnaden mellan att vittna om en krigshändelse, att minnas vad som hände, och att i efterhand skriva historia om vad som hänt. Den som är delaktig i händelsen förmår inte särskilja själva händelsen från representationen av densamma. Mot detta kontrasteras iakttagarens situation: först när reportern Mark Danner upptäcker parallellerna till Europas historia i Bosniens krig ser han vad det är han bevittnar. Ett nytt avtal efter Dayton borde inkludera ett ansvarstagande för vad som gjordes när det som nu är det förflutna var den gemensamma nutiden, är författarens slutsats.

Ett genomgående problem med *Balkan as Metaphor* är att det ofta saknas distinktioner mellan olika sorters aktörer: begrepp som "vi" och "väst" förekommer utan närmare precisering, vilket är besvärande när sammanhanget ju trots allt är vetenskapligt. Men här förmedlas kunskaper som tydliggör skillnaderna mellan adekvat information och fördunklande metaforik, vilket ökar våra möjligheter att rätt kunna analysera den pågående utvecklingen på Balkan.

KERSTIN NYSTRÖM

Hundra år av vidrighet

A CENTURY OF VIOLENCE IN SOVIET RUSSIA

Alexander N. Yakovlev

Yale University Press, 2002 (254 s.)

PERESTROJKA VAR TÄNKT att fungera som socialistisk protestantism. Målet var att Sovjetunionen skulle bli en demokratisk stat. Men det ryska folket var passivt. Perestrojkan fick aldrig något folkligt stöd och blev ännu en i raden av misslyckade revolutioner uppifrån i Rysslands historia. Landet väntar ännu på sin reformation. Så summerade Aleksander Jakovlev i början av 1993 slutet på sovjetepoken i ett tal i Berkeley. Han visste vad han talade om. Han var medlem av politbyrån, Gorbatjovs närmaste medarbetare och mannen bakom glasnost. I det postsovjetiska Ryssland har han fortsatt kampen för demokrati och mänskliga rättigheter utanför maktens centrum. Han leder Kommissionen för rehabilitering av offren för det politiska förtrycket i Sovjetunionen.

I sitt tal nämnde Jakovlev i förbigående att Stalinperioden "var fullständigt genomsyrad av brott". Hans nya bok levererar de empiriska beläggen för detta påstående. Han har tack vare sitt arbete i rehabiliteringskommissionen haft tillgång till material från KGB och dess föregångare. Som medlem i partiet från Stalin till Gorbatjov – Jakovlev är född 1923 – har han även kunnat betrakta förtrycket inifrån, ur bödlarnas perspektiv. Det han skriver ger ingen ny bild. Den är sedan länge etablerad i forskningen i Västeuropa och USA och genom Solzjenitsyns stora arbete om Gulag. Det betydelsefulla är att det är en av Sovjetunionens ledargestalter som fäller sin dom över den reellt existerande socialismen.

Utan att redovisa sina källor, men med hänvisning till de insikter han förvärvat under sitt arbete i rehabiliteringskommissionen, påstår Jakovlev att antalet i förtid avlidna politiska fångar under sovjetperioden var mellan 20 och 25 miljoner. Många sköts. Resten dog i fängelser och koncentrationsläger. Till denna summa lägger han ytterligare drygt tio miljoner offer för de av regimen förorsakade massvälterna under inbördeskriget och under kollektiviseringen på 1930-talet. Dessutom avrättades eller dog i läger miljoner av kriminella som begått brott som i demokratiska stater givit blott tillsägelser, villkorliga domar eller böter, eller som inte alls betraktats som brott. Man kunde hamna i koncentrationsläger om man kom för sent till arbetet eller plockade veteax som blivit kvar på marken efter skörden.

Jakovlev hämtar många exempel på grymheter från sovjetstatens första år. Han citerar flitigt blodtörstiga order och rekommendationer från Lenin. På ryskt manér skriver han om en särskild trojka, bestående av Lenin, Stalin och – Hitler. Han tar ställning både mot dem som skiljer mellan den gode Lenin och den brutale Stalin och mot dem som påstår att massmorden i Sovjetunionen inte alls var lika avskyvärda som Nazitysklands. Jakovlev hävdar att massmord som sker i namnet av klass är lika förkastliga som de som motiveras med rasistiska argument.

EN TÄNKVÄRD IAKTTAGELSE hos Jakovlev är att Lenin i sina direktiv till partikamraterna den närmaste tiden efter inbördeskrigets slut 1920 krävde att alla som uttryckte avvikande åsikter eller kritiserade bolsjevikerna skulle bemötas, inte med argument, utan med våld. Då handlade det ändå om motståndare som var socialister och som hade varit med om att avskaffa tsarväldet. Inte alla bolsjeviker förstod hur de allierade från 1917 och 1918 kunde vara dödsfiender. Lenin fann att tjekan, säkerhetspolisen, var alltför mjuk mot motståndarna. Han uppmanade den att gå hårdare fram.

Likställandet av Lenin och Stalin leder till att Jakovlev inte gör någon skillnad mellan olika perioder av förtryck i den "värsta terrormaskinen i historien", det vill säga den sovjetiska staten. Han tar sina exempel från 1920-talet, 1930-talet, krigstiden och efterkrigsåren. Boken är strukturerad med utgångspunkt från olika kategorier av offer: barn, socialdemokrater – vilka Jakovlev etiketterar tillsammans med europeiska sovjetvänliga intellektuella som medlöpare – bönder, intellektuella, präster, sovjetiska krigsfångar, ickeryska folk, judar, matroser (myteriet i Kronstadt 1921).

Kvinnor utgör här inte någon egen kategori, men hans exempel klargör att terrormaskineriet drabbade kvinnor dubbelt. Dels kunde de själva tillhöra en kategori som hade valts ut för terror, dels kunde de råka illa ut som hustrur, systrar, mödrar eller döttrar till fängslade eller arkebuserade män. De kunde tas som gisslan om männen höll sig undan. Kvinnans underordnade ställning i den kommunistiska staten kom fram när tjetjenerna och ingusjerna skulle deporteras 1944. Kvinnor ur dessa folk som var gifta med män ur andra nationaliteter skulle inte deporteras, men det skulle däremot ryska kvinnor som var gifta med tjetjener och ingusjer. De senare fick dock chansen att slippa, på villkor att de skilde sig från sina män.

Sadism var ett framträdande drag i den kommunistiska behandlingen av icke önskvärda individer. De grymheter Jakovlev redogör för är kända från många vittnesmål av överlevande – och från skildringar av hanteringen av kättare under medeltiden. Just den typ av behandling som vi känner från den kristna kyrkans historia, utsatte kommunisterna den ryska ortodoxa kyrkans präster för under inbördeskriget 1918–1919. Metropoliten Vladimir stympades, kastrerades och sköts, och metropoliten Venjamin spolades med vatten i isande kyla och blev en isstod. Biskop Germogen fästes vid skovelhjulet till en ångbåt, ärkebiskop Andronnik brändes levande och ärkebiskop Vassilij korsfästes och brändes. Munkar och nunnor korsfästes på ikonostaser, tvingades ta nattvarden i form av smält bly och slängdes i grytor med kokande tjära eller i hål i isen. Den 25 december 1919 utfärdade Lenin ett påbud till tjekan att skjuta folk som firade den helige Nikolaus dag med att stanna hemma från jobbet.

Ett dokument ur det ryska krigsarkivet vittnar om hur man sommaren 1921 gick tillväga när bönder i Tambovområdet gjorde väpnat uppror mot regimen. Regeringen gav order om att gisslan skulle avrättas och individer som vägrade att uppge sitt namn skjutas på fläcken. General Tuchatjevskij gav order om att "sprida giftgas i skogen och döda alla som gömde sig där".

Sexton år senare satt regimen säkert i sadeln, men bönderna betraktades fortfarande som fiender. Politbyrån gav 1937 order om att 186 100 "kulaker" skulle arresteras och 47 450 av dessa skjutas under en fyra månader lång kampanj i den ryska sovjetrepubliken, med början den 5 augusti. Det är känt från tidigare forskning att NKVD arbetade med kvoter för att kunna förse koncentrationslägren med slavarbetskraft. Att även avrättningar skedde med målet att uppfylla kvoter beskriver Jakovlev som ett belägg för "planekonomins idioti", förvisso ett mycket handfast belägg.

JAKOVLEVS ÖDE väcker frågan om individens ansvar för sina gärningar. Hans bok om det första, mest långvariga och definitivt mest inflytelserika exemplet på tillämpad socialism har både en existentiell och en moralisk dimension.

När det gäller det existentiella, hävdar Jakovlev att han började tvivla på sovjetsystemets rättfärdighet redan i tjugoårsåldern, när han som soldat i armén upplevde att ledningen krävde att inte bara hjältedåd skulle rapporteras in, utan även feghet. Man hade en kvot för förrädare att fylla. Gulag arbetade för högtryck även under kriget. Tvivlen djupnade när han omedelbart efter kriget såg hemvändande sovjetiska soldater, som varit krigsfångar i Tyskland, sändas direkt till koncentrationsläger igen, de sovjetiska denna gång. Chrusjtjevs avstaliniseringstal på den tjugonde partikongressen 1956 bekräftade för den 33-årige partifunktionären Jakovlev att han inte var ensam om att misstro systemet. Han kom att tillhöra dem som både avancerade i partihierarkin och försökte förändra samhället uppifrån.

Vad är moraliskt rätt i ett totalitärt system? Hur skall man handla när månen har gått ned?

Första gången jag lade märke till Jakovlev var när han hösten 1972 i *Literaturnaja Gazeta* kritiserade storrysk nationalism och antisemitism i Sovjetunionen. Sedan försvann han ur min och de flesta andras åsyn. Han sändes i exil som Sovjetunionens ambassadör i Kanada. Det som sedan följde är historia. Som nybliven generalsekreterare placerade Gorbatjov Jakovlev i partiets högsta ledning, politbyrån. Han blev ansvarig för propaganda och folkupplysning och skaparen av glasnost. Våren 1990 lade jag märke till honom igen när han i partiets tidskrift *Kommunist* publicerade en artikel, i vilken han framställde reformationen som en förebild för perestrojkan. Den protestantiska etiken kunde bli Sovjetunionens räddning.

JAKOVLEV HÖLL FAST vid sin tro på reformationen även *post factum*, vilket han avslöjade i sitt tal i Berkeley 1993. Men det var en dröm som inte blev verklighet. Slutorden i den nya boken andas resignation: "Vi krälar ömkligt i träsket. Vi har ännu inte insett källan till våra svårigheter. Utan avbolsjevisering av Ryssland kan nationen inte återhämta sig, pånyttfödas och återta sin plats i civilisationen. Först när Ryssland har skakat av sig bolsjevismen finns det hopp om tillfrisknande". Jakovlev löste sitt existentiella problem genom att engagera sig för demokratin och äganderättens helgd. Det senare var, framhåller han, kärnan i perestrojkapolitiken. Men det moraliska problemet kvarstår: vilket var hans eget ansvar för terrorn, till exempel då han trots en stark ställning i partiet inte agerade till försvar för de förföljda författarna Boris Pasternak 1958 och Aleksander Sinjavskij och Julij Daniel 1965?

Jakovlevs öde ger slutligen anledning att hävda att den av förintelseforskare knäsatta indelningen i offer, förövare och åskådare är problematisk. Den för in en juridisk bedömning av händelser som mått för analysen.

Men inom samhällsforskningen är det betydelsefullt att analysera processer och komplexa sammanhang. Individer kan inte bara skifta roller med tiden. De kan spela flera roller samtidigt. Vad är moraliskt rätt i ett totalitärt system? Hur skall man handla när månen har gått ned?

KRISTIAN GERNER

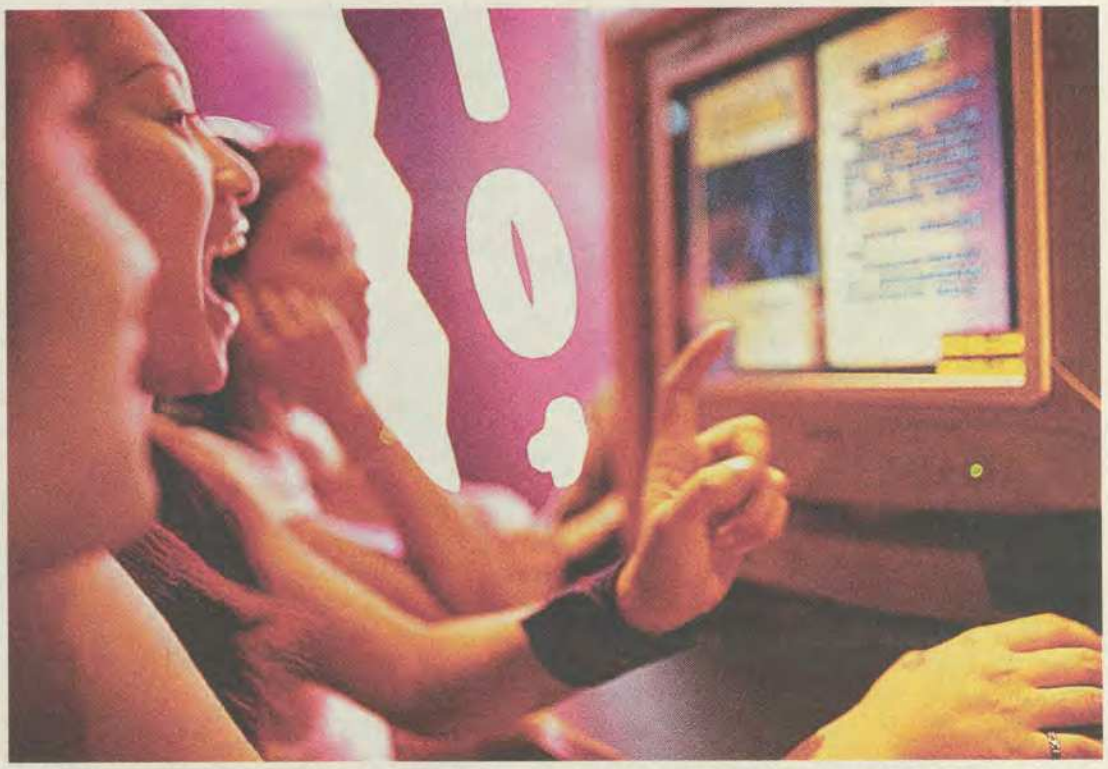

Hälsosamt Internet i Shanghai. Förhoppningarna om Internet som demokratiförbättrare ser inte ut att infrias. Auktoritära regimer som Kina lyckas framgångsrikt censurera Nätet genom teknisk filtrering och skrämseltaktik. Foto: Corbis/Scanpix

Digitala diktaturer nätverkar mot demokratisering

OPEN NETWORKS, CLOSED REGIMES
The Impact of the Internet on Authoritarian Rule

Shanthi Kalathil & Taylor C. Boas

The Brookings Institution, 2003 (160 s.)

I SLUTET AV 1990-TALET trodde många lika starkt på Internets potential som demokratins frälsare som på dotcomaktiernas lysande framtid. Man tänkte sig att ny informations- och kommunikationsteknologi skulle fördjupa redan existerande demokrati, men framför allt att de auktoritära regimerna nu skulle gå under inom kort.

Men hur blev det egentligen med den saken? Har Internet verkligen underminerat några diktaturer? Eller var optimismen ogrundad? Åt denna frågeställning ägnar sig statsvetaren Taylor C. Boas och journalisten Shanthi Kalathil i sin nya bok *Open Networks, Closed Regimes*. Syftet är att dokumentera hur olika regimtyper runtom i världen förhåller sig till informationsspridning och att systematiskt jämföra olika auktoritära staters Internetstrategier.

De åtta länder som analyseras är Kina, Kuba, Singapore, Vietnam, Burma, Saudiarabien, Förenade arabemiraten och Egypten. Trots reservationer i inledningen när det gäller faran med att generalisera, försöker författarna ändå hävda vissa allmängiltiga slutsatser. Fokus ligger på stater som i dag kan betraktas som auktoritära, vilket gör att varken Ryssland eller Indonesien finns med. Det snäva urvalet försvagar tesen att Internet inte har bidragit till, och heller inte kommer att bidra till, uppmjukning av auktoritära regimer.

Bokens centrala tanke är att tidigare decenniers massmediekontroll framgångsrikt har över-

förts till nya nätmedier. Därför är det, hävdar man, osannolikt att Internet utgör ett reellt hot mot regimerna ifråga, detta trots att man samtidigt säger att Internets politiska betydelse kommer att växa i såväl Sydostasien som Mellanöstern med ökad spridning.

Burma skiljer ut sig från andra studerade stater genom att den mest betydelsefulla Internetanvändningen försiggår utanför landets gränser. Den internationella Burmakampanjen har uppstått och bedrivs helt och hållet på Internet.

Det land som har lyckats bäst med att införliva Internet i den politiska kulturen är utan tvekan Singapore. Här är nästan hela befolkningen bredbandsuppkopplat utan att det enväldiga People's Action Party därför har blivit ansatt av en Internetbaserad opposition. Trots att nya medier i mitten av 1990-talet åtnjöt en frihet som inte fanns i tryckta medier eller etermedier, manövrerade Singapores regering snabbt för att återta förlorad terräng. Den beprövade strategin lutar sig mindre mot teknologisk övervakning, än mot den självcensur som statsmakten under åren har inpräntat i befolkningen. Men Internetleverantörer måste också omdirigera all sin trafik genom statliga datorer, där icke önskvärda webbplatser gallras bort.

Utomlands är det ändå Singapores avancerade elektroniska förvaltning som har givit störst eko. Projektet "eCitizen", ett regeringsinitiativ som erbjuder allmänheten ett stort utbud av integrerad service på en enda portal, vann, till exempel, IT-tävlingen Stockholm Challenge Award i klassen e-government 2002.

Kina studerar Singapore noga. Kinesiska delegationer har rest dit och lärt av den effektiva kontrollapparaten. Och kubanerna har studerat kineserna. Uppenbart är att de auktoritära regimerna nätverkar energiskt för att behålla kontrollen över Internetutvecklingen i sina länder.

De kinesiska myndigheterna kan givetvis inte kontrollera varje aspekt av webben, men de eftersträvar ändå ett "hälsosamt Internet". Detta försöker man åstadkomma på två sätt, dels genom teknisk filtrering av "ohälsosamt material", som kan vara pornografiskt eller politiskt utmanande, dels genom att förmå användare att censurera sitt eget beteende online genom regleringar, cyberpolisiära insatser och mer konventionella skrämselmetoder.

KALATHIL OCH BOAS, som letar efter ljus i mörkret, hävdar ändå att det finns reformorienterade tjänstemän som arbetar hårt med att öppna en stelbent byråkrati för medborgare och företag. De anar en begynnande liberalisering i den elektroniska korruptionsbekämpningen inom förvaltningen och den ökade service som regeringens webbplatser tillhandahåller. Det torde kunna betvivlas. En förbättrad service omgärdad av subtil propaganda ökar snarast partiets legitimitet, vilket gör att e-government med kinesiska förtecken mycket väl kan befästa enpartistaten i stället. Dessutom finns i dag en nationalistisk samsyn om de breda utvecklingsmålen mellan kinesiska entreprenörer och regimen, något som resulterade i en uppmärksammad, gemensam deklaration i juni 2002. Då lovade mer än 100 stora kinesiska IT-företag att stärka den interna disciplinen och att tillse att "felaktig information på Internet elimineras".

Kuba skiljer sig från de mer marknadsorienterade Kina och Vietnam, som har uppmuntrat till massanvändande av Internet parallellt med installation av övervakningssystem och påbjuden självcensur. Castros regim har noga kontrollerat utbyggnaden av Internet. Genom att styra Internetanvändning till utvalda samhällssektorer, och genom att skapa ett kubanskt intranät, har cyberdissidenter osynliggjorts. Därför finns det heller inte något behov av en omfattande central censurapparat på Kuba.

Som Kalathil och Boas påpekar, går det inte att förstå Kubas försiktighet visavi Internet utan att ta hänsyn till relationen med USA. Alltsedan revolutionen har amerikanska regeringar använt allehanda teknologier för att underblåsa en kubansk opposition.

Den mest censurbenägna av de behandlade staterna är Saudiarabien. Först efter två års konstruktion av ett avancerat filter för innehållskontroll fick allmänheten 1999 tillgång till det världsomspännande Nätet. Förutom pornografi är naturligtvis de styrande saudierna bekymrade över islamisters användning av e-post och webbplatser för att sprida politisk information om korruption inom den kungliga familjen. Ett av de mer innovativa inslagen i den saudiska censurpolicyn är att medborgare kan föreslå nya blockeringar, eller begära att vissa sådana bör hävas. Det förvånar inte att nya blockeringsförslag är i majoritet – vem vågar vara öppet oense med den auktoritära regimen eller kanske göra reklam för sin egen osedlighet?

ETT HELT ANNAT förhållningssätt uppvisar det likaledes muslimska Egypten, som författarna till och med kallar för en censurfri zon. Redan 1994 påbörjades här ett program med gratis uppkoppling för olika företag, myndigheter och organisationer i civilsamhället. Kalathil och Boas tror ändå att innan tillgången till Internet blir mer allmänt förekommande, kommer ett flertal icke-teknologiska faktorer att väga mycket tyngre i den Mubarakdominerade egyptiska politiken. Mitt i allt prat om hightech är det lätt att glömma bort den fortsatta betydelsen av "midtech". De hänvisar till Jon Alterman, som har hävdat att videokassetter, kopiatorer och satellit-tv har mycket större politisk betydelse än datornätverk i Mellanöstern. Den mycket uppmärksammade, Qatarbaserade tv-stationen al-Jaziras inflytande är bara ett exempel på det riktiga i detta.

Open Networks, Closed Regimes präglas dessvärre delvis av brådska och en viss ytlighet. Det blir för mycket av snabbproducerade, halvsmälta och överspekulativa analyser. Författarna baserar ofta sina profetior på andrahandsläsningar och svag empiri. Därför ter sig deras bidrag till detta mycket angelägna forskningsområde en aning impressionistiskt. Intressantare än ideliga referenser till andra forskare vore ett eget förstahandsmaterial om "al-Qaida online", eller om hur det i Egypten förbjudna Muslimska brödraskapet umgås med datorer. Likaså skulle intervjuer med burmesiska, kubanska och kinesiska dissidenter om hur de ser på en tänkt, nätbaserad opposition vara guld värda i en studie som denna.

Dock innehåller boken överlag en mängd goda idéer. Författarna argumenterar klokt för att många andra faktorer än Internet måste tas med i bilden, innan vi kan sjunga de auktoritära regimernas svanesång. Dit hör till exempel regionalt förändringstryck, uppkomsten av ett civilsamhälle, och stabiliteten hos politiska institutioner. Internet kommer säkerligen inte i sig självt att medföra politiska förändringar. Dessa kan bara iscensättas av människor.

Internetutopister som John Perry Barlow har sagt att "information wants to be free". Vad Kalathils och Boas drivna redovisning av olika staters effektiva informationskontroll visar, är att informationen som sådan inte vill någonting alls. Mot detta är det förstås svårt att invända.

JOHAN LAGERKVIST

Bombkrigets inferno skildrat underifrån

DER BRAND
Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945
Jörg Friedrich
Propyläen, 2002 (592 s.)

INGEN KAN LÄSA Jörg Friedrichs bok utan en stark upplevelse av bombkrigets barbari. Den är långtifrån den första om bombkriget mot Tyskland under andra världskriget, men den första som på ett överblickbart sätt beskriver bombkriget underifrån: hur det drabbade människor, städer och kulturminnen. På stram prosa ger Friedrich en skakande bild av ett inferno, en civilisatorisk urspårning.

Tekniken alienerar. Om en militär befälhavare inför ett anfall på en stad beordrar sina trupper att skjuta på allt som rör sig, oavsett barn, kvinnor eller åldringar, skulle han omedelbart fråntas sitt befäl. Men att låta flygplan fälla bomber med samma effekt har accepterats. Det är konsekvenserna av detta som Friedrichs bok handlar om.

Bombkriget är ännu något av *unbewältigte Vergangenheit* både i Tyskland och i Storbritannien. När statyn av bombkommandots chef, Arthur Harris, 1999 avtäcktes utanför RAF:s kyrka St Clement i London, förekom demonstrationer. Natten efter invigningen färgades statyn röd.

Harris kallades redan under kriget för "Butch" (slaktare), ett namn som inte framstår som orättvist. Han var inte upphovsman till områdesbombningarna, de hade inletts innan han blev chef, men han genomförde dem med en hänsynslöshet, konsekvens och cynism som gjorde resandet av hans staty till en provokation. Hänsynslösheten gällde inte minst den egna flygpersonalen. Bomber Commands förluster i den strategiska bomboffensiven 1940 till 1945 torde ha varit större än något annat vapenslags. 55 000 man av den totala styrkan på 125 000 gick förlorade, det vill säga 44 procent. Den statistiska chansen att överleva 30 flyguppdrag (som var den vanliga kvoten) närmade sig nollstrecket; förlusterna vid varje raid låg mellan tre och fyra procent.

De flesta historiker (mest militärhistoriker) försvarar emellertid den strategiska bomboffensiven. Den senaste stora brittiska översikten, Robin Neillands *The Bomber War, Arthur Harris and the Allied Bomber Offensive 1939–1945* (2001) slår kategoriskt fast: "Harris was right". De som kritiserar Harris, menar Neillands, är inbilska personer som inte begriper vad krig är och som inte förmår sätta in bombkriget i dess rätta sammanhang: det totala kriget. Endast de som själva led under Hitlers välde har rätt att kritisera denna krigsinsats, menar han. Ett facilt argument. Det skulle innebära att endast vietnameserna har rätt att kritisera USA:s strategiska bomboffensiv i Vietnam.

DET SOM GJORDE BOMBKRIGET moraliskt tvivelaktigt var paradoxalt nog dess tekniska ofullgångenhet. Före kriget hade det talats om precisionsbombning av militära mål, men det visade sig ogörligt med de mätinstrument som stod till förfogande; detta blev än tydligare när man till följd av förlusterna tvingades övergå till nattbombningar. Vad man möjligtvis kunde träffa var

städernas kärna. I det läget uppstod frågan om inte hela bomboffensiven skulle inhiberas, men tanken avvisades. Efter att Storbritannien kastats ut från kontinenten i juni 1940 var bombflyget det enda offensiva vapen som stod till förfogande. Bomboffensiven fick också moralisk legitimitet genom tyskarnas bombanfall mot Warszawa 1939 och Rotterdam maj 1940 och senare Blitzen 1940/41.

Bomber Command övergick till områdesbombningar. Dessa kunde motiveras med att det i en stad alltid fanns installationer av militär betydelse. Men framför allt fanns där människor. Genom områdesbombningarna blev det alltmer dessa, som blev målet. Genom att lägga de tyska städerna i ruiner skulle det tyska folkets motståndsvilja knäckas. Hur detta skulle ske blev dock aldrig riktigt klargjort. Bomboffensiven led av ett psykologiskt deficit. Man gjorde uträkningar där bombmängd och förstörelsepotential korrelerades; man trodde att förstörelsen av att visst antal städer skulle framkalla ett sådant kaos, att det skulle bli fysiskt och psykologiskt omöjligt att fortsätta kriget. En sådan situation uppstod aldrig. Bomboffensiven bidrog säkert till Tysklands nederlag såtillvida att tyskarna tvingades lägga betydande resurser på luftvärnskanoner och jaktflyg, men vad Harris och andra drömde om, var att bombflyget ensamt skulle avgöra kriget. Vilken ära skulle då inte kröna flygvapnet! I maj 1945 låg de tyska städerna i ruiner, men det var marktrupperna som hemförde segern.

Tanken att med hjälp av bombflyget krossa civilbefolkningens moral fanns redan under mellankrigstiden, men fick sin kodifiering först i Casablancabesluten i januari 1943. Ett drag av hyckleri vidlådde alltid denna tanke. När den brittiske flygministern Sinclair i november 1943 försvarade bomboffensiven i underhuset, hävdade han, att målet var "en stegvis förstörelse av Tysklands militära, industriella och ekonomiska system". Han undvek att nämna punkten i Casablancadirektiven om krossandet av tyska folkets "moral". Man ville inte offentligt erkänna att det centrala i bombkampanjen var terrorbombningar. Även inför de egna flygarna hycklade man. I anfallsdirektiven angavs alltid industrier och kommunikationscentra som militära mål, trots att ledningen var medveten om att det handlade om att förstöra så mycket som möjligt av städernas kärna. Eller som Harris uttryckte det: för att förstöra *någonting*, måste man förstöra *allt*.

DET VAR DENNA ENKLA princip som gav bomboffensiven dess proportionslöshet. Harris ansåg att Casablancadirektiven gav honom rätt att förinta varje större stad i Tyskland. Hos Harris fanns ett verkligt förstörelseraseri, talet om precisionsbombningar avvisade han med förakt. De första tusenplansraiderna riktades 1942 mot Köln och Lübeck. Friedrichs bok ger en oförglömlig bild av hur dessa anfall drabbade civilbefolkningen. Människor kvävs, slits i stycken, drunknar, förkolnar till dockstorlek, krossas av betong och stenmassor i en omfattning som fyller läsaren med fasa. Antalet civila offer i de allierades bombkrig mot Tyskland uppskattas till mellan 420 000 och 570 000: ungefär tio gånger så många som omkom i den tyska Blitzen mot Storbritannien 1940–1941.

Under kriget fälldes 1,35 miljoner ton bomber över Tyskland, i början huvudsakligen sprängbomber, så småningom alltmer brandbomber. Målet blev att bränna ner de tyska städerna. De tyska städerna med sina medeltida kärnor brann som fnöske, däremot hade man trots enorma insatser begränsade framgångar mot Berlin, som med sina stenhus och breda gator "brann dåligt". I jätteanfallet mot Hamburg i juli–augusti 1943 lyckades man åstadkomma en väldig eldstorm, som bokstavligt slukade människorna och gjorde skyddsrummen till krematorier. Friedrich betonar starkt det vetenskapliga inslaget i bomboffensiven; vetenskapsmän var involverade på alla stadier när det gällde att räkna ut det rätta förhållandet mellan brand- och sprängbomber. Vissa anfall som exempelvis det mot Pforzheim, som praktiskt taget totalförstördes, tycks ha utförts i rent experimentsyfte.

FRIEDRICH KLARGÖR DET orealistiska i föreställningen att befolkningen kunde fås att revoltera. Man måste skilja mellan stämning och hållning. Stämningen i befolkningen kunde nå ett bottenläge, utan att hållningen ändrades. Bombkriget gjorde inte människorna revoltbenägna utan avtrubbade och apatiska. Detta innebär inte självklart att de önskade att regimen skulle kapitulera, tanken på vedergällning (*Vergeltung*) var något som bar människorna framåt och något som regimen spelade på. Den allierade politiken fångade tyskarna i ett dubbelt strupgrepp: bombkriget och Casablancabeslutet om ovillkorlig kapitulation pressade samman regim och folk.

Friedrich skildrar ingående den kulturförstörelse som bombkriget innebar. Det är smärtsamt att läsa hans beskrivningar av städernas undergång. Medeltida kulturmiljöer förvandlas till grus och aska. Würzburg, den "europeiska barockens tempel", förstörs den 16 mars 1945 till 90 procent i ett enda bombanfall. Även om tyskarna sökte evakuera konstföremål, böcker och arkivmaterial till säkra bergrum, blev förstörelsen enorm. Hälften av det tyska arkivmaterialet kunde räddas; av det som blev kvar förstördes fyra femtedelar, bland annat samtliga akter i militärarkivet i Potsdam, som rörde enighetskrigen 1864, 1866, 1870/71. Det framstår nästan som symboliskt.

Vetenskapligt innehåller Friedrichs bok knappast några nyheter, men den emotionella kraften i framställningen och hans förmåga att levandegöra bombkrigets inferno gör ändå boken till en historisk händelse. Tidigare ansågs detta ämne inte "diskussionsvärdigt". I översiktliga brittiska framställningar av kriget spelar bomboffensiven fortfarande en undanskymd roll. Att den stod för hälften av Storbritanniens krigsinvesteringar och utgjorde minst en tredjedel av den brittiska krigsinsatsen klarläggs sällan.

Friedrichs bok innebär en problematisering av den förhärskande uppfattningen att kriget var en heroisk insats för att befria Europa: kan man entydigt säga att britterna förde en humanitetens kamp mot barbariet? Britterna kallade redan under första världskriget tyskarna för hunner; Friedrich använder ordet "mongolstorm" om bomboffensiven.

Friedrich har i Tyskland anklagats för "bristande språklig precision"; kritiker har menat att han använder ord som för tankarna till Holocaust, att han gör tyskarna till offer. Men att säga att tyskarna enbart hade sig själva att skylla i en krigföring som dödade sjuttiotusen barn blir en cynism.

DEN SOM I DAG reser i Tyskland ser inte mycket av bombkrigets effekter, Würzburgs restaurering pågår ännu, men städerna har i de flesta fall återtagit sin tidigare form; man måste dock komma ihåg att det rör sig om ett slags teaterkulisser. Den europeiska civilisationen tillfogades obotliga skador. Efter anfallet mot Dresden i februari 1945 tycks Churchill själv ha insett detta.

ALF W. JOHANSSON

Mencken – ovän av ordning

THE SKEPTIC
A Life of H. L. Mencken
Terry Teachout
HarperCollins, 2002 (496 s.)

DET AMERIKANSKA SPRÅKET är produkten av ett samhälle i ständig rörelse, med ett trängande behov av snabb och klar kommunikation. Det är direkt, opretentiöst och folkligt i ordets egentliga bemärkelse. Men författaren och journalisten H. L. Mencken, en av det amerikanska språkets främsta utövare, hade inget till övers för de breda folklagren. Fattiga var i hans ögon slashasar och latmaskar som gjort sig förtjänta av sin lott. Han var en uttalad socialdarwinist och småborgerlig i sina anspråk och värderingar.

Men Mencken var mycket mer än så. I Terry Teachouts stora biografi framträder han som en genuint amerikansk företeelse: individualistisk och moralistisk, rationalistisk och realistisk, misstrogen mot alla sorters förkunnare och samtidigt konstant sysselsatt med att förkunna sin egen sak. Boken har fått lysande kritik och betecknas allmänt som ett standardverk. Den är utomordentligt välskriven och ger en balanserad skildring av en person som fortfarande är omstridd och ifrågasatt.

Störst uppståndelse har Menckens antisemitism väckt. Att han hade flera judiska vänner hindrade honom inte från att i brev och dagböcker beskriva judar i de mest nedsättande ordalag. Svarta såg han som självklart och naturligt underlägsna de vita. Teachout ursäktar inte Menckens rasism, utan behandlar den mycket utförligt. Men han sätter samtidigt in den i ett historiskt sammanhang. Många amerikaner, även välutbildade, hyste fördomar mot judar. Diskrimineringen upphörde inte förrän på 1960-talet.

Var han en stor tänkare? Nej, knappast. Hans egentliga värde låg i respektlösheten gentemot överhet och auktoriteter. Mencken manade sina läsare att koppla bort vördnaden och börja tänka själva. Men hans egen utblick var snävt avgränsad. Mencken lämnade sällan och ogärna födelsestaden Baltimore. Han bodde tillsammans med sin mor långt upp i vuxen ålder, och bodde kvar i föräldrahemmet ända till sin död. Hans utbildning var inte särskilt imponerande.

Detta förklarar i någon mån hans personliga och yrkesmässiga tillkortakommanden. Mencken var alltid spiksäker i sina omdömen, men hade som många framgångsrika autodidakter svårt att vidga de egna vyerna, att ta in och bearbeta ny information. Han höll sig konsekvent till vad han redan visste och såg därför aldrig riktigt den stora bilden. Allt detta gjorde honom samtidigt, å andra sidan, så infernaliskt effektiv som polemiker.

USA VIMLADE AV BEDRAGARE och bedragna, det var Menckens absoluta övertygelse. Massan var okunnig, vulgär, inbäddad i fördomar och helt avskärmad från verkligheten. Hans självpåtagna uppgift blev att krossa alla de enfaldiga illusionerna. När Baltimoretidningen *Evening Sun* gav honom en kolumn, "The Free Lance", där han fritt kunde välja ämnen och måltavlor, hade ingenting liknande tidigare prövats. Han blev USA:s första fria kolumnist. Mencken kommenterade senare sina egna insatser: "I never mentioned any contemporary public character [...] without

Kamp för det fria ordet. Harry L. Menckens tidning *American Mercury* väckte ibland anstöt med sina kontroversiella artiklar, och 1926 blev ett tidningsnummer förbjudet att säljas i Boston. Detta hindrade dock inte Mencken från att glatt sälja tidningen ända tills han greps av polisen. Foto: Corbis/Scanpix

denouncing him as a fraud." Dessa personangrepp skedde med en stil som omedelbart tog ett strupgrepp på föremålet för attacken och sedan aldrig släppte taget. Formuleringarna var drastiska och löjet var det främsta vapnet. Stil och innehåll var ett och detsamma. Menckens cynismer mottogs med jubel av en ung efterkrigsgeneration som kände främlingskap inför pampiga ideal och anspråk utan täckning. *American Mercury*, tidskriften som Mencken grundade och som hans namn främst är förknippat med, hade som ambition att säga beska sanningar om brackor, moralister, småpåvar och förbudsanhängare. Den väckte anstöt och uppmärksamhet och för 1920-talets studentgeneration var den omistlig. Men Mencken var inte ute efter att förändra världen. Han trodde inte på rörelser och visioner. Han stod alltid vid sidan av.

Detta är en av de viktigaste iakttagelserna hos Teachout, som vidgar och berikar bilden av Mencken. Såväl konservativa som liberaler har försökt göra honom till en av de sina. Men han var för egensinnig för att detta någonsin ska bli trovärdigt, ett enmansparti i ständig opposition mot allt och alla.

I grund och botten var Mencken ointresserad av politik. Vad som verkligen fascinerade honom var det amerikanska temperamentet och kampen mellan kollektivism och individualism, motsättningarna mellan puritanism och hedonism. Det var här han gjorde sina främsta insatser som samhällskritiker. Vad trodde han på? Det fria ordet. I den och endast den meningen var han liberal.

Mencken läste kopiöst och introducerade flera betydande författare: Dreiser, Lewis, O'Neill, med flera. Det skedde oftast i kamp mot den offentliga smaken. I början av 1900-talet var USA en ekonomisk stormakt men samtidigt provinsiellt, inåtblickande, självförhärligande och puritanskt. Ädla människor ställde Goda Seder mot massans grovhet. De konstnärliga uttrycksmedlen blev därefter: litteratur och konst satt fast i högspänd patriotism och epigoneri. Konsten skulle göra medborgarna bättre genom att vara moraliskt uppbyggglig och idealistisk.

Menckens krav på autenticitet i språk och motiv, en längtan efter skildringar av ett äkta USA, betydde mycket för frigörelsen av en ny författargeneration. Men han var själv inskränkt i fråga om smak och intressen. Modernism förstod han sig inte på. Politiskt var han i grund och botten osofistikerad. Kritiken mot Roosevelt hängde samman med rädslan för en växande centralmakt, men slog över i hatiska tirader. Hitler avfärdade han som en obildad skränfock. Mencken förstod inte de nya krafterna som kom i omlopp under 1930-talet. Hans analys framstod som tröttsamt grund och grälsjuk.

Det var då. Men de senaste 35 åren har amerikansk samhällsutveckling i flera avseenden gett Mencken rätt. Terry Teachout menar att historien gjort honom mer relevant. Få utgår längre ifrån, mot bakgrund av Vietnamkriget och Watergate, att politiker och etablissemangsföreträdare drivs av idealitet och välvilja. I dag är oändligt många fler villiga att säga sanningar och vara "disturber of the peace".

MATS WIKLUND

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

CHRISTIAN BALKENIUS
Docent i kognitionsforskning. Han är verksam vid Lunds universitet.

FREDRIK BERGSTRÖM
Ek.dr och vd för Handelns utredningsinstitut.

TOBIAS DAHLKVIST
Doktorand i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.

ROBERT GIDEHAG
Chefekonom på Handelns utredningsinstitut.

KRISTIAN GERNER
Professor i historia vid Lunds universitet.

JAMES GOODBY
F.d. diplomat och ambassadör. Han är knuten till Stanford University och till Center for Northeast Asian Policy Studies vid Brookings Institution.

PETER GÄRDENFORS
Professor i kognitionsforskning vid Lunds universitet.

LISA IRENIUS
Frilansskribent, för närvarande bosatt i Italien.

ALF W. JOHANSSON
Professor i historia vid Södertörns högskola och författare bland annat till *Europas krig* och *Den nazistiska utmaningen*.

PAUL KRUGMAN
Kolumnist i *New York Times* och professor på Woodrow Wilson School of Public and International Affairs vid Princeton University.

JOHAN LAGERKVIST
Doktorand i kinesiska på institutionen för östasiatiska språk vid Lunds universitet. Han skriver en avhandling om de sociala och politiska konsekvenserna av ökat användande av Internet i Kina.

TOMAS LARSSON
Doktorand i statsvetenskap vid Cornell University. Han arbetade som journalist baserad i Thailand under 1990-talet.

KERSTIN NYSTRÖM
Fil.kand i sociologi och ryska. Studierektor och universitetsadjunkt på institutionen för Östeuropastudier vid Uppsala universitet.

STAFFAN ULFSTRAND
Professor emeritus i ekologisk zoologi vid Uppsala universitet. Han har bland annat skrivit böckerna *Savannliv* och *Flugsnapparnas vita fläckar*.

MATS WIKLUND
Frilansskribent med inriktning på amerikansk och europeisk politik.

ROBERT WILLIM
Fil.dr i etnologi. Han disputerade på en avhandling om Framfab, *Framtid.nu – Flyt och friktion i ett snabbt företag*.

PETER WOLODARSKI
Ledarskribent på *Dagens Nyheter*.

UFFE ØSTERGÅRD
Jean Monnet-professor. Chef för afdeling for Holocaust og Folkedrabsstudier vid Institut for Internationale Studier i Köpenhamn.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 10 JUNI 2003

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig AXESS

Helår 9 nr kostar 300 kr.
Beställ din prenumeration:
Webb: www.axess.se
E-post: prenumeration@axess.se
Telefon: 031-743 99 05
eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack,** jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr . . .
Helår 9 nr för 300 kr

Namn . . . . . .

Adress . . . . . .

Postadress . . . . . .

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften AXESS

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM